

Universiteit Leiden: faculteit der Geesteswetenschappen

Masterscriptie, 1 juni 2012

Leefbaar Rotterdam: van protest naar pragmatisme

Maarten Tieben

Dankwoord

In het dankwoord van mijn eerste scriptie (politicologie) schreef ik het volgende:

'As I have a firm belief in the individual's strength and creativity to follow its own path, I think science and society would greatly benefit from universities that enable a student's freedom of choice in pursuing his or her just course.'

Een jaar na dato geloof ik hier nog steeds sterk in en wil ik mijn woord van dank richten aan twee professoren van de Universiteit Leiden die in alles aan bovenstaand citaat hebben voldaan. Dank aan professor Henk te Velde in het bijzonder, en Ton van Haaften voor hun flexibiliteit, toegankelijkheid en invulling van een boeiende Master. Maar bovenal voor hun inspirerende bijdragen.

Ik ben dankbaar voor de tweede keer afgestudeerd te mogen zijn aan de Universiteit Leiden, en denk op dit moment ook aan mijn vriendin Lianne die ik dank voor haar hulp en liefde.

Samenvatting

De Pim Fortuyn-'revolte' in 2001 en het daarmee gepaard gaande verkiezingssucces van Leefbaar Rotterdam van maart 2002 zorgde voor een grote schok in politiek Nederland. In Rotterdam werd de dominantie van de Partij van de Arbeid, tot die periode een vaste bestuurder in de Rotterdamse colleges, doorbroken door het succes van een outsider, Leefbaar Rotterdam. Vanuit wetenschappelijk perspectief is de outsider Leefbaar Rotterdam te plaatsen binnen groepen nieuwe politieke buitenstaanders die probeerden het politieke establishment uit te dagen. Deze scriptie onderzoekt de opkomst en de opmerkelijke bestendinging van een van de meest in het oog springende lokale politieke partijen van de afgelopen tien jaar: Leefbaar Rotterdam. De scriptie concludeert dat de bestendinging van Leefbaar Rotterdam ligt in factoren in drie belangrijke en beschreven perioden: de opkomst van de partij, de coalitieonderhandelingen en de eerste twee jaren besturen. De wijze waarop de partij snel een partijorganisatie wist op te bouwen, een verkiezing wist te winnen en succesvol collegebeleid uitvoerde zorgde voor een snelle bestendinging. Ook de theorieën wekken de suggestie dat het zwaartepunt van falen/succes ligt in de beginfase van een nieuwe partij. De casus biedt interessante wetenschappelijke aanknopingspunten naar verder onderzoek over succesfactoren van nieuwe politieke partijen en de aard van lokale politiek, maar geeft bovenal een gedetailleerde beschrijving van de opkomst en bestendinging van deze bijzondere nieuwkomer in de Nederlandse, en Rotterdamse politiek.

Inhoud

1.	Inleiding	6
1.1	Introductie	6
1.2	Wetenschappelijke relevantie en methodologie	7
2.	Nieuwkomers in de politiek	10
2.1	Turpijn: Mannen van gezag	11
2.2	Pedersen: Levenscyclus van politieke partijen	12
2.3	Deschouwer: Nieuwe partijen in de regering	13
3.	De opkomst van een nieuwe Rotterdamse anti-establishment partij	16
3.1	Lokale politiek	16
3.2	Leefbaar Utrecht	17
3.3	De oprichting van Leefbaar Rotterdam	18
3.4	Het slechten van de formele barrières	20
3.5	Pim Fortuyn als lijsttrekker	21
3.6	Incidentencampagne	23
3.7	De verkiezingsuitslag	24
4.	Coalitieonderhandelingen	26
4.1	Het spel van de (in)formatie	26
4.2	De eerste aftastingen	28
4.3	De 'Parkhotel onderhandelingen'	30
4.4	Leefbaar versus de PvdA: tegen de elite?	33
4.5	Conclusie	35
5.	De eerste collegejaren (2002-2004)	37
5.1	Het eerste échte debat	37
5.2	Vechten tegen de mores	38
5.3	Van protest naar besturen	40
5.4	Incidenten	44
5.5	Debatten	50
5.6	Conclusie	56

6.	Epiloog: Rotterdamse veranderingen	58
7.	Conclusie	62
8.	Referenties	70

1. Inleiding

1.1 Inleiding

De Pim Fortuyn-‘revolte’ in 2001 en het daarmee gepaard gaande verkiezingssucces van Leefbaar Rotterdam van maart 2002 zorgde voor een grote schok in politiek Nederland. In Rotterdam werd de dominantie van de Partij van de Arbeid, tot die periode een vaste bestuurder in de Rotterdamse colleges, doorbroken door het succes van een outsider, Leefbaar Rotterdam. Velen vinden de oorzaak van de grote verkiezingswinst van 2002 in de persoon van Pim Fortuyn, die na een korte uitstap naar Leefbaar Nederland, met Leefbaar Rotterdam een eigen lokale partij neerzette.¹ De parallellen met de nazaten van Pim Fortuyn zijn te trekken: zowel Leefbaar Rotterdam als de LPF boekte bij de verkiezingen van 2002 een enorme overwinning. Beide partijen waren onderdeel van de ‘Fortuynistische’ revolte. Beide partijen werden direct na hun verkiezingszege geconfronteerd met bestuursverantwoordelijkheid. Alleen, in tegenstelling tot de landelijke zusterpartij van toen, de LPF, bestaat Leefbaar Rotterdam nog steeds en is de partij in 2012 met 14 zetels even groot als de Partij van de Arbeid.²

Vanuit wetenschappelijk perspectief is de outsider Leefbaar Rotterdam te plaatsen binnen groepen nieuwe politieke buitenstaanders die probeerden het politieke establishment uit te dagen. Of zij nu als populistten, of op andere manieren te kwalificeren zijn, Nederland heeft verschillende perioden gekend waarin buitenstaanders in de politiek zich in het politieke debat wisten te mengen. Vaak worden deze buitenstaanders gegroepeerd onder de noemer ‘populisten’, maar zij hoeven dit niet per definitie te zijn.³ Over het algemeen zijn nieuwkomers in de Nederlandse politiek weinig succesvol: ze komen snel op, maar verdwijnen ook weer snel. De sociaalliberalen van D’66 en de rechts-‘populisten’ van de PVV zijn twee uitzonderingen, die het langer dan vijf jaar hebben volgehouden.

In de lokale context is er anno 2012 veel ervaring met nieuwe, opkomende kleine partijen. In de meeste gemeenten in Nederland is er tegenwoordig een lokale partij te vinden die zich onderscheidt van de landelijke gevestigde partijen. Aan het begin van het vorige decennium was dit nog niet het geval; Leefbaar Hilversum en Leefbaar Utrecht waren de grondleggers van de ‘Leefbaar’ revolte, waaruit daarna zoveel nieuwe partijen ontstonden. Sommige historici typeren deze periode als een ‘golf van populisme’⁴, anderen vonden hun verklaring in de directe gevolgen

¹ Zie voor de rol van Pim Fortuyn in het bijzonder de boeken: Hans Wansink, *De erfenis van Fortuyn* en Albert Oosthoek, *Pim Fortuyn en Rotterdam*. Leonard Ornstein is bezig een biografie te schrijven over Fortuyn.

² De laatste werd met een verschil van 754 stemmen wederom de grootste partij van de stad Rotterdam bij de laatste verkiezingen van mei 2010.

³ Een precieze typologie van wat populisme precies is, is moeilijk te definiëren en is een wetenschap op zichzelf. In dit perspectief is het interessant om het boek van Paul Taggart, *Populism* en het artikel van Koen Vossen, ‘Hoe populistisch zijn Geert Wilders en Rita Verdonk? te lezen. Verschillen en overeenkomsten in politieke stijl van twee politici’, in: *Res Publica*. Populisme kan als een paraplu-begrip worden gezien, waar veel verschillende en wezenlijke karakteristieken van de politiek in het algemeen in terug te vinden zijn.

⁴ H. te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme*, 248.

van de opkomst van Pim Fortuyn.⁵ Veel van deze partijen hielden weer snel op met bestaan; een enkeling overleefde.

Deze scriptie onderzoekt de opkomst en de opmerkelijke bestendiging van een van de meest in het oog springende lokale politieke partijen van de afgelopen tien jaar: Leefbaar Rotterdam. Een nieuwkomer die in het heetst van de Pim Fortuyn-revolte meelifte op zijn succes, maar daarna moest zien te overleven in een stad waar haar grootste tegenstander, de PvdA, al een halve eeuw achtereenvolgens bestuurde. Een stad, met een bijzondere context. Deze arbeidersstad wordt en kon toen al omschreven worden als een proeftuin voor politiek.⁶ Hoe kan het zijn dat deze partij, met onzekere politieke omgevingsfactoren, anno 2012 nog bijna de grootste partij van de stad is? Hoe is Leefbaar Rotterdam 'bestendig' in de Rotterdamse politiek; welke belangrijke verklaringen zijn daarvoor te geven? Deze scriptie is als volgt opgebouwd. In de navolgende paragraaf ga ik allereerst in op de relevantie en de methodologie van deze korte studie. In hoofdstuk twee beschrijf ik drie interessante theoretische kaders voor dit onderzoek, waarbinnen de opkomst van Leefbaar Rotterdam te plaatsen kan zijn. In de hoofdstukken drie, vier en vijf beschrijf ik de belangrijke beginperiode van Leefbaar Rotterdam, waarvoor bestendiging zo belangrijk is: 'de opkomst', 'de coalitieonderhandelingen', en 'de eerste collegejaren'. Hoofdstuk zes eindigt met een epiloog over de veranderingen in de Rotterdamse politiek. De scriptie wordt afgesloten met de conclusie; en de consequenties van de belangrijkste bevindingen.

1.2 Wetenschappelijke relevantie en methodologie

In bovenstaand perspectief is het interessant een casus te onderzoeken waar een dergelijke politieke buitenstaander probeerde binnen te treden in het politieke establishment, maar daar ook succes mee had. Leefbaar Rotterdam had in 2002 met Fortuyn een echte stemmentrekker in huis gehaald. Fortuyn boekte met Leefbaar Rotterdam de grootste verkiezingsoverwinning die een nieuwkomer ooit in de Rotterdamse politiek had behaald. In de daaropvolgende collegeperiode onderscheidde de partij zich door een opvallend heldere en open bestuursstijl. Ze volbrachten hiermee de gehele bestuursperiode, ondanks aanname van een motie van wantrouwen tegen een van hun bestuurders. De casus is relevant om twee redenen.

Ten eerste trad de nieuwe partij Leefbaar Rotterdam niet alleen het establishment binnen, zij boekte ook een zekere mate van succes door een nieuw college te vormen. Dit is opvallend, daar bestaande literatuur over nieuwkomers vooral lijkt te suggereren dat voor nieuwkomers niet een lang leven beschoren lijkt te zijn in de politiek. Nieuwe partijen stranden in een 'levenscyclus' vaak in de fase van 'relevantie', waarin zij te maken krijgen met de vraag of

⁵ Zie met name H. Wansink, *De erfenis van Fortuyn*.

⁶ Rotterdam is bijvoorbeeld een van de weinige steden in Nederland, naast veel dorpen in de noordelijke provincies waar de communistische partij (CP) lang een factor van betekenis heeft gespeeld en ook de vakbonden hebben in deze stad regelmatig een heftige strijd uitgevoerd.

zij nog langer relevant zijn in het politieke bestel.⁷ Over het algemeen kan gesteld worden dat zittende partijen de nieuwe en vaak verfrissende ideeën van nieuwkomers proberen te incorporeren en zodoende de angel uit de nieuwe partij proberen te halen.

Ten tweede heeft Leefbaar Rotterdam een fase van bestendinging meegemaakt; zij bestaat niet alleen nog steeds, de partij is op dit moment bijna de grootste partij van de stad. Theorie over nieuwkomers leert ons dat zij niet alleen moeite hebben relevant te blijven, maar ook geconfronteerd worden met een zittende elite. En zelfs als zij te maken krijgen met bestuursverantwoordelijkheid, dan ligt succes vaak niet voor de hand; nieuwkomers zijn over het algemeen instabieler dan oudgedienden. Ook in dit licht is de bestendinging van Leefbaar Rotterdam opvallend en lijkt deze te contrasteren met bestaande ideeën over nieuwkomers in de politiek.

Methodologie

Deze studie zal proberen door middel van een *casestudy* antwoord te geven op de contradicties met bestaande ideeën over nieuwkomers zoals deze geschetst zijn in paragraaf 1.2. De case-study concentreert zich op de bestendinging van de lokale partij Leefbaar Rotterdam. Voor deze casus is gekozen om twee redenen. Allereerst is Leefbaar Rotterdam eigenlijk alleen veel onderzocht in het licht van haar opkomst en die van haar leider Pim Fortuyn. In die opkomst is tot op heden niet onderzocht of daar ook oorzaken uit te halen zijn waardoor Leefbaar Rotterdam zich tot op de dag van vandaag wist te bestendigen. Doordat de partij nog steeds goed vertegenwoordigd is in de Rotterdamse gemeenteraad moet er een verklaring gezocht worden waarom zij zich heeft weten te bestendigen, en niet – zoals de meeste anderen – is gemarginaliseerd. Deze ontwikkeling lijkt een nieuwe invalshoek te bieden voor bestaande theorieën over nieuwkomers in de politiek.

Voor kwalitatief en historisch onderzoek biedt de casestudy analyse het beste inzicht in de diepte en ontwikkeling die een dergelijk onderzoek wil bieden. Volgens de sociale gedragswetenschapper Earl Babbie komt dit door ‘de voortdurende interactie tussen de verzamelde data en bestaande theorieën’.⁸ Ten opzichte van kwantitatief onderzoek biedt de kwalitatieve en historische benadering een ander belangrijk voordeel. Het biedt meer context achter de feiten, waar kwantitatief onderzoek vooral probeert op basis van statistiek tot vaak vergaande conclusies te komen. Dit idiosyncratische karakter van onderzoek richt zich meer op de details en complexiteit van een verschijnsel dan op de meer generaliserende nomothetische benadering.⁹ Op deze manier probeer ik niet alleen mijn observaties te toetsen aan bestaande theorieën, maar ze ook te verrijken met nieuwe inzichten. Deze aanpak is een bij de studie geschiedenis gebruikelijke aanpak.

⁷ Dit wordt nader toegelicht in paragraaf 2.2.

⁸ E. Babbie, *The Practice of Social Research*, 378.

⁹ *ibid.*, 379.

Om de vraag te beantwoorden hoe de nieuwkomer Leefbaar Rotterdam zich wist te bestendigen in de Rotterdamse politiek wordt allereerst bestaande theorie gebruikt waarmee de opkomst en bestendiging van nieuwkomers wordt verklaard. Er worden drie theorieën aangehaald. Ten eerste probeer ik met een deel van het boek van Jouke Turpijn de wisselwerking tussen establishment en politieke nieuwkomers weer te geven waarvan sprake was tijdens het ontstaan van het Nederlandse parlement eind 19e eeuw. Hoewel de 19e eeuw en de 21e eeuw qua context en tijd moeilijk te vergelijken zijn, biedt Turpijns conclusie wel een aanleiding om te onderzoeken hoe Leefbaar Rotterdam opereerde en werd ontvangen in de Rotterdamse politiek. Ten tweede geef ik de Pedersens 'levenscyclus' weer van politieke partijen. De theorie van Pedersen helpt ons te begrijpen welke moeilijkheden (nieuwe) politieke partijen tegenkomen en definieert 'succes' voor een dergelijke partij. Ten slotte verlangt de casus die deze studie gebruikt een derde theorie: één waarbij de bestendiging van een nieuwe partij een rol speelt die direct geconfronteerd wordt met bestuursverantwoordelijkheid.

Deze drie theorieën zijn niet bij voorbaat heilig. Het doel van dit onderzoek is dan ook niet om de theorieën als blauwdruk te gebruiken voor de gekozen casus: de inzichten uit de casus kunnen juist gebruikt worden de bestaande theorieën aan te passen of te verbeteren. Het onderzoek is dus van inductieve aard. Aan de hand van zowel primaire (interviews, gemeenteraadsnotulen en rapporten) als secundaire bronnen (krantenartikelen, websites en boeken) wordt geprobeerd zoveel mogelijk kwalitatieve informatie te verzamelen en zo tot observaties te komen. Het onderzoeksdeel beslaat grotendeels mediaonderzoek. Door verschillende kranten te gebruiken wordt voorkomen dat de waarnemingen in deze scriptie teveel gebaseerd zijn op één en dezelfde bron.

2. Nieuwkomers in de politiek

Als gevolg van het proportionele vertegenwoordigingssysteem heeft Nederland veel nieuwkomers gekend. Nieuwkomers worden in Nederland niet geconfronteerd met hoge kiesdrempels. Lokaal liggen deze verhoudingen net iets anders; afhankelijk van de grootte van de gemeenteraad. Door de lage kiesdrempel zijn er talloze te identificeren die een poging hebben gewaagd het bestel in te komen. Nieuwkomers leggen een vaak lange weg af voordat zij toetreden tot het politieke bestel; vele slagen in dat laatste niet. Zij dienen allereerst de zaken intern op orde te hebben, de organisatie van de partij, de financiering en de politieke ideeën. Daarna moeten nieuwe partijen ervoor zorgen genoeg stemmen te vergaren om toe te treden tot het parlement (of de raadszaal). En zelfs dan worden nieuwe partijen nog geconfronteerd met nieuwe situaties: zij krijgen te maken met een heersende politieke cultuur, moeten zich voegen naar bestaande spelregels van het debat en dragen misschien zelfs direct regeringsverantwoordelijkheid.

In het algemeen kunnen motieven van oprichters van politieke partijen sterk verschillen. De één heeft een ideologische motivatie, de andere persoonlijke ambitie, strategische- en/of tactische overwegingen, misschien zelfs altruïstische doelen of een combinatie van dit alles.¹⁰ Men kan niet zeggen of de ene motivatie succesvoller is dan de andere bij het oprichten van een politieke partij. Wel blijken nieuwe politieke partijen in algemene zin weinig succesvol te zijn. Toch is het zinvol om het belang van nieuwe partijen in ons parlementair systeem te benadrukken. Volgens de politicologen André Krouwel en Paul Lucardie zorgen nieuwe partijen vaak voor nieuwe inzichten in een bestaande politieke cultuur. Zij wekken argwaan bij andere partijen. Ook kunnen zij als een nieuw klankbord fungeren voor een deel van de samenleving dat zich nog niet (voldoende) vertegenwoordigd voelt. Vaak gebeurt dit laatste als institutionele alternatieven voor onvrede ontbreken of niet effectief genoeg zijn.¹¹

De oprichter van Leefbaar Rotterdam, Ronald Sörensen, had in het bijzonder een grote persoonlijke ambitie om de politiek in te gaan. Hij handelde ook strategisch, door zich aan te sluiten bij een partij die landelijke support en organisatie had, en waarbij hij zou kunnen aankloppen voor middelen en geld. Door de oprichting van Leefbaar Rotterdam in de bestaande theorieën over de opkomst van nieuwe politieke partijen te plaatsen wordt duidelijk hoe gecompliceerd het ontplooiën van dergelijke initiatieven is. Niet alleen moet er voldoende draagvlak in de (lokale) samenleving bestaan voor een nieuwe partij om überhaupt op den duur succesvol te worden, ook moeten er middelen verzameld worden om de partij te profileren. Deze fase tussen oprichting en profilering van een politieke partij is een vrij elementaire. Er moet een aantal wezenlijke formele barrières geslecht worden, waardoor de partij voldoet aan bepaalde institutionele vereisten. De politicoloog Pedersen noemt dit een fase van 'authorization'.¹² Verder

¹⁰ A. Krouwel, P. Lucardie, 'Waiting in the Wings', 278.

¹¹ H. Herzog, 'Minor Parties: the Relevancy Perspective', 327.

¹² M.N. Pedersen, 'Towards a New Typology of Party Lifespans and Minor Parties'.

moet er een kandidatenlijst samengesteld worden, kiesverklaringen getekend worden, en een verkiezingsprogramma opgesteld worden. Tegelijkertijd moet een nieuwe partij zich zo veel mogelijk kenbaar maken aan de kiezer die zij wil aanspreken. Dit kan ook wel een fase van 'representation' genoemd worden.¹³ Ten slotte heeft een nieuwe partij voldoende middelen en geld nodig om campagne te voeren en hun standpunten over het licht te brengen.

Voor deze studie haal ik de drie meest relevante werken naar voren. De eerste (beschreven in paragraaf 2.1) is een boek van Jouke Turpijn over het ontstaan van een nieuwe parlementaire traditie in Nederland; de tweede is een artikel van Morgan N. Pedersen die schrijft over de levenscyclus van een nieuwe partij; en de derde is een boek van Kris Deschouwer over nieuwe partijen die te maken krijgen met regeringsverantwoordelijkheid. Met deze drie probeer ik kort het theoretisch kader te schetsen waarbinnen de opkomst en het 'succes' van Leefbaar Rotterdam te plaatsen valt. Temeer probeer ik mijn empirische bevindingen terug te koppelen naar de bestaande percepties die volgen uit deze theorieën. Hierover volgt meer in de conclusie.

2.1 Turpijn: Mannen van gezag

In het boek *Mannen van gezag* geeft de historicus Jouke Turpijn een heldere beschouwing over hoe nieuwkomers in de vroege Nederlandse parlementaire politiek van de 19e eeuw – ten tijde van de oprichting van ons parlement – werden ontvangen door het establishment. Deze nieuwkomers konden over het algemeen niet vaak rekenen op een warm welkom.¹⁴ Hoewel het zittende establishment onderling sterk verschilde van politieke kleur, had zij met elkaar al snel een bestaande cultuur van mores en tradities opgebouwd. En juist de nieuwkomers waren gebrand op het aanpassen van deze mores. Deze werden echter niet zonder slag of stoot vervangen. In het vinden van hun weg, realiseerden de nieuwkomers zich al snel zich te moeten aanpassen aan het establishment, uit noodzaak om hun invloed uit te kunnen oefenen. Zodoende vormde zich een parlementair systeem waarbij de zittende politiek keer op keer uitgedaagd werd door nieuwe binnentredende machten van buiten. Deze wisselwerking tussen establishment en nieuwkomers zorgde voor een Nederlandse politieke cultuur waarvan over het algemeen kan worden gezegd dat zij een constructieve is. Aan de andere kant werd het nieuwkomers, die zich niet aanpasten, het werken ook vaak onmogelijk gemaakt.¹⁵

Het boek van Turpijn omschrijft tot in detail een aantal wezenlijke kenmerken van het Nederlandse parlement en richt zich voornamelijk op de parlementaire waardigheid, het ontstaan en de noodzaak van politieke spelregels voor een debat en het vormen van een Nederlandse parlementaire cultuur. Turpijn concludeert dat de Nederlandse politiek is ontstaan op basis van een mengeling van 'idealisme' en 'opportunisme'.¹⁶ Aan de ene kant

¹³ M.N. Pedersen, 'Towards a New Typology of Party Lifespans and Minor Parties'.

¹⁴ Zie in het bijzonder J. Turpijn, *Mannen van gezag*, 97-98; 115-119.

¹⁵ *ibid.*, 27.

¹⁶ *ibid.*, 215-216.

vertegenwoordigde het ideaalbeeld (de idealistische variant) de aanhangers van een rationele politiek. Zij beoogden politiek te bedrijven op basis van argumenten. Een politiek debat had toch voornamelijk tot doel te komen tot dialectische oplossingen voor een concreet probleem. En het debat diende daarbij als middel om de oplossing te bereiken. Maar aan de andere kant bleek dit idealisme vaak onhaalbaar en was opportunistische alom tegenwoordig. In dit geval; door het aanvallen van regels en gebruiken door zowel de nieuwkomers als de zittende politiek.

Hoewel de 'mannen van gezag', onder de ideeën van Thorbecke in 1848 vooral streefden naar een ideaaltypische debatsituatie waar de deelnemers op basis van rationele argumenten tot een redelijke consensus konden komen, werd deze 'waardige' politiek tegelijkertijd geconfronteerd met een soort pragmatisch machtsopportunistische. Goede politiek in die periode was weliswaar waardige politiek, maar conventies bleken veranderlijk.¹⁷ Kamerleden lieten de nieuwe debatregels niet zonder slag of stoot toe, en van elkaar overtuigen en tot waarheidsvinding komen was niet altijd sprake. Vooral nieuwkomers moesten het vaak ontgelden. Deze nieuwkomers waren bij uitstek 'outsiders' die niet zonder meer aan de heersende mores tegemoet kwamen. Het boek van Turpijn maakt vooral duidelijk dat de eerste generaties politici veel meer een persoonlijke politiek bedreven dan vooraf verwacht zou worden. Zij veranderden regelmatig de regels naar eigen goeddunken en politieke middelen als het recht op amendement en enquête werden vooral als oppositionele krachtsmiddelen ingezet tegen zittende regeringen. Het ideaal van een rationeel en redelijk debat werd al snel verdrongen door opportunistische en het belang van effectiviteit in het debat.

Het verhaal van Turpijn biedt een goed kader waarbinnen de opkomst van Leefbaar Rotterdam te plaatsen is, maar heeft ook zijn beperkingen voor deze scriptie. Het biedt twee goede handvatten. Ten eerste dat het ontstaan van de Nederlandse parlementaire traditie gekarakteriseerd kan worden door een samenspel van idealisme en opportunistische een goed uitgangspunt om te onderzoeken of dit ook in de Rotterdamse politiek het geval is geweest, los van alle verschillen tussen de Nederlandse en Rotterdamse politiek en de verschillen in tijd. Ten tweede geeft het een goed beeld van hoe nieuwkomers ontvangen werden in het politiek debat.

2.2 Pedersen: levenscyclus van politieke partijen

Een nieuwe politieke partij kan ook in het licht van een levenscyclus worden gezien. Pedersen introduceerde in 1982 een theorie hierover. Zijn suggestie is dat de meeste partijen snel ontstaan en snel groeien, maar ook snel weer 'dood gaan'. Daarbij zijn de stervende partijen vooral te vinden onder nieuwe partijen; niet onder volwassen partijen.¹⁸ In een traject van groeiende en afnemende invloed slechten partijen een aantal verschillende barrières, uitgaande van de notie dat partijen '*mortal organisations*' zijn.¹⁹ Volgens Pedersen vergroten of verkleinen politieke partijen qua electorale macht, maar ook qua kracht in het parlement: uiteindelijk zullen zij

¹⁷ H. te Velde, 'Spelers en spelbrekers. De beschaving van de Tweede Kamer', 36.

¹⁸ M.N. Pedersen, 'Towards a New Typology of a Party Lifespans and Minor Parties', 2.

¹⁹ *ibid.*, 6.

bepaalde barrières moeten overbruggen of juist moeten vermijden.²⁰ De eerste barrière is die van *declaration*, waarbij een nieuwe politieke partij haar intentie verklaart om mee te doen aan de verkiezingen. De tweede is die van *authorization*, waarbij de partij aan bepaalde institutionele vereisten moet voldoen om mee te kunnen doen aan de verkiezingen. De derde is *representation*, waarbij de partij moet zorgen voldoende kiezers te vergaren. En de laatste fase is die van relevantie.²¹ Deze fase is het moeilijkst vast te houden voor een nieuwe partij. Doordat relevantie subjectief en tijdsafhankelijk is zijn er in potentie veel factoren die het voor een nieuwe politieke partij moeilijk maken relevant te blijven. Politieke partijen veranderen; het is een illusie te ontkennen dat zij 'bevoren componenten zijn in een politiek systeem'.²² Vooral single-issue partijen zullen in deze fase merken dat het thema waar zij oorspronkelijk succes mee boekten, op een later tijdstip minder relevant geworden is. Deze partijen zullen zich óf breder moeten oriënteren, óf andere issues moeten adresseren.

Voor dit onderzoek bieden de verschillende fasen een interessante fictieve liniaal. Hoe heeft Leefbaar Rotterdam de barrières geslecht? Maar met name om een kader te bieden waarin de vraag beantwoord wordt waarom Leefbaar Rotterdam als één van de weinige politieke nieuwkomers nog steeds wél relevant is gebleven in de Rotterdamse politiek?

2.3 Deschouwer en Lucardie: regeringsverantwoordelijkheid

Voortbordurend op de typologie van Pedersen, merkt Kris Deschouwer, professor aan de Vrije Universiteit van Brussel en redacteur van *New Parties in Government*, op dat het voor het eerst aan de macht komen van nieuwe politieke partijen een grote impact heeft op 'het leven' van die partij.²³ Het boek focust op drie centrale thema's: de gevolgen voor de organisatie van de nieuwe partij, de gevolgen voor de ideologie en identiteit en de verhouding van de nieuwe partij met de maatschappij. Wat betreft het eerste aspect beargumenteert Deschouwer dat nieuwe partijen in de regering in eerste instantie geconfronteerd worden met organisatorische veranderingen: kopstukken uit de partij verplaatsen zich bijvoorbeeld van de politieke naar de bestuurlijke wereld. Nieuwe partijen neigen meer dan andere naar het behouden van de oorspronkelijke identiteit en gaan interne veranderingen zo veel mogelijk uit de weg²⁴; dit verklaart ook deels de structuur van meer populistisch gekenmerkte partijen.

Als het om ideologie en identiteit gaat valt het volgens Deschouwer op dat nieuwe partijen vaak de electorale prijs betalen voor deelname aan een coalitie. Zij kunnen hun strategie niet langer bepalen aan de hand van het blootleggen van de tekortkomingen van andere partijen, maar worden onmiddellijk geconfronteerd met het verdedigen van compromissen. Deschouwer noemt radicale, of partijen aan de buitenste zijden van het politieke spectrum hiervoor het

²⁰ M.N. Pedersen, 'Towards a New Typology of a Party Lifespans and Minor Parties', 6.

²¹ *ibid.*, 6-7.

²² *ibid.*, 3.

²³ K. Deschouwer, 'Comparing newly governing parties', 6.

²⁴ *ibid.*, 10.

kwetsbaarst.²⁵ En ten derde: nieuwe partijen mobiliseren als geen ander het electoraat op basis van nieuwe issues. Zij verliezen deze snel door het ontbreken van de loyale kiezer: door aan de regering deel te nemen, verandert het taalgebruik van de nieuwe partij en spreekt zij vaak minder aan.²⁶

Om de theorie van Deschouwer iets specifieker te kunnen toepassen is ook zinvol om inzicht te krijgen in de opkomst van nieuwe politieke partijen in Nederland. Over het algemeen worden nieuwe partijen in Nederland niet snel geconfronteerd met regeringsverantwoordelijkheid. De Nederlandse naoorlogse parlementaire geschiedenis heeft slechts twee keer meegemaakt dat dit gebeurde: toen DS '70 in 1971 toetrad tot kabinet Biesheuvel I en de LPF in 2002 tot kabinet Balkenende I. Ter illustratie; het eerste kabinet hield 379 dagen stand en het tweede slechts 86 dagen. Als andere bekende nieuwkomer duurde het voor D'66 zes jaar tot zij in 1973 toetrad tot kabinet Den Uyl. En, de Partij voor de Vrijheid van Geert Wilders moest minstens viereneenhalf jaar²⁷ wachten tot zij invloed had op de besluitvorming van kabinet Rutte, middels een gedoogconstructie.

Volgens Paul Lucardie, politicoloog en onderzoeker aan het Nederlands Documentatiecentrum voor Nederlandse politieke partijen in Groningen (DNPP), en Christian Pierre Ghillebaert, politicoloog, oud-docent sociologie en geschiedenis en nu docent Engels verschilt de Nederlandse politiek fors van andere landen; door het systeem en door een bijzondere politieke cultuur.²⁸ Sinds de Tweede Wereldoorlog zijn er achttien nieuwe politieke partijen geweest die een zetel in de Tweede Kamer bemachtigden. Hiervan waren er tien afgesplitst van een bestaande partij en acht echte nieuwe.²⁹ Slechts twee traden meteen toe tot de regering, zoals hiervoor aangegeven. Twee andere (PPR en D'66) traden later toe. De andere veertien hebben altijd in de oppositie verbleven. Waardoor waren deze vier wel succesvol, en de andere veertien niet?

Lucardie en Ghillebaert sommen vier oorzaken op die dit succes verklaren. Ten eerste, vonden zij dat partijen die tot de regering toetraden tot op zekere hoogte aansloten bij een bestaande ideologie, ook al was zij een extreme variant ervan. Ten tweede, ze waren allemaal geen one-issue partij of vertegenwoordigden allemaal niet één bepaalde groep in de samenleving: de nieuwkomers hadden een breed scala aan standpunten op verschillende issues. Ten derde, al deze partijen waren geen kleine partij toen zij toetraden, ze hadden alle meer dan zes zetels. En ten vierde speelde de politieke opportuniteit een rol. D'66 trad bijvoorbeeld niet toe tot de regering toen zij twaalf zetels had in 1989, maar wel toen zij zes zetels had in 2003. In 2003 waren ze harder nodig voor de noodzakelijke meerderheid.³⁰

²⁵ K. Deschouwer, 'Comparing newly governing parties', 11.

²⁶ *ibid.*, 12.

²⁷ Zes jaar als de afsplitsing van Groep Wilders van de VVD wordt meegerekend.

²⁸ P. Lucardie, C.P. Ghillebaert, 'The short road to power – and the long way back', 65.

²⁹ *ibid.*

³⁰ *ibid.*, 66.

In de theorie van Deschouwer, die op basis van vergelijkend onderzoek tot zijn conclusies is gekomen, valt op dat in het bijzonder nieuwe partijen die qua standpunten niet veel afwijken van traditioneel grote bestaande partijen het meeste kans maken op regeringsdeelname. Bestaande partijen beoordelen volgens Deschouwer de nieuwkomer op basis van stabiliteit en regeringspotentieel: het is dus een bewuste keuze.³¹ En volgens Lucardie en Ghillebaert zijn er bepaalde overeenkomsten te ontdekken in nieuwe partijen die wel wisten toe te traden; de succesfactoren. In dit licht is het interessant een casus te bieden waarin een grote nieuwkomer niet alleen onmiddellijk met bestuursverantwoordelijkheid werd geconfronteerd, maar dus ook werd toegelaten tot het politieke systeem. Hoe kon het dat een voor de zittende partijen 'radicale' partij toch kans kreeg zich te bestendigen of verwachtten zij dat de nieuwkomer bij besturen al snel geconfronteerd zou worden met haar verantwoordelijkheid en zou falen?

Leefbaar Rotterdam, kenmerkte zich als 1) een nieuwkomer; 2) trad binnen in een bestaande politieke cultuur; 3) werd direct geconfronteerd met bestuursverantwoordelijkheid en 4) bestendigde in het politieke systeem. Het is de ambitie van deze scriptie om dat laatste 4) te verklaren door de ontwikkelingen 1), 2) en 3) te onderzoeken.

³¹ K. Deschouwer, 'Comparing newly governing parties', 13, 14.

3. De opkomst van een nieuwe Rotterdamse anti-establishment partij

3.1 Lokale politiek

De lokale politiek in Rotterdam was tot 2002 één zonder grote verrassingen. Bij de verkiezingen van 1998 behaalden de grote drie traditionele partijen maar liefst 60% van de stemmen.³² De Partij van de Arbeid was tot 2002 met 30% de grootste partij van Rotterdam. De VVD deed het in de arbeidersstad ook niet onverdienstelijk met 18% van de stemmen en het CDA, een partij die het toch vooral moest hebben van de kiezers buiten de grote steden, behaalde 12% van de stemmen. Lokale partijen zijn er wel geweest maar zij maakten landelijk pas sinds 1990 een grote groei door. Tot 1986 bleven de lokale lijsten landelijk tot maximaal 25% van het aantal raadszetels beperkt.³³

Met de kennis van nu zou men kunnen stellen dat er voor een nieuwe lokale partij genoeg politieke ruimte was in die tijd. Lokale politiek gaat om problemen, die vaak rechtstreeks betrekking hebben op de directe leefomgeving van bewoners. Het is daarom te verwachten dat een lokale partij zonder landelijke politieke banden rechtstreeks voldoet aan de behoeftebevrediging van die kleine belangen. De Rotterdamse situatie van vóór 2002 was een andere dan bijvoorbeeld in Utrecht. In deze stad werd de lokale partij Leefbaar Utrecht in 1998 in één klap met negen zetels³⁴ de grootste partij; GroenLinks en de Partij van de Arbeid behaalden er elk acht.³⁵ In 2000 werd Leefbaar Utrecht in tussentijdse verkiezingen zelfs nog groter; zij groeide van negen naar veertien zetels (GroenLinks acht, PvdA zeven). De stad Utrecht had dus al kennis gemaakt met de opkomst van een dergelijk nieuw fenomeen. Misschien zou men zelfs kunnen zeggen dat er in die tijd, de tijd van de Paarse kabinetten-Kok, een groeiende behoefte bestond aan een sterk lokaal geluid. Als het om ideologische herkenbaarheid ging, waren de Paarse kabinetten op landelijk niveau weinig aansprekend. Of zoals Piet de Rooij dit prachtig typeerde in zijn historische werk *Republiek van Rivaliteiten, Nederland sinds 1813*: een periode van 'cultivering van ideologische onderkoeling'.³⁶ Compromissen tussen van oorsprong tegengestelde politieke partijen zorgden voor weinig diversiteit in ons politieke bestel. Deze landelijke trend leek ook op lokaal niveau te bestaan. Coalities in de lokale politiek bestonden, misschien wel meer nog dan landelijke politiek, uit de traditionele partijen die onderling soeverein waren en in een grotendeels monistisch politiek bestel weinig ruimte lieten voor debat.

³² COS rapport verkiezingen 2002, 9.

³³ M.F.J. van Tilburg & P.W. Tops, 'Partijen en lijsten in Nederlandse gemeenten (1946-1986)', 75; Tilburg en Tops constateren dat veel lokale partijen in die veertig jaar hun origine vonden in het Zuiden van Nederland en verklaren dit door het heersende katholicisme in het gebied, die lokale tegenstellingen toestond.

³⁴ In de grootste vier steden (Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Utrecht) heeft de Gemeenteraad 45 zetels.

³⁵ COS rapport verkiezingen 2002, 23.

³⁶ P. de Rooij, *Republiek van Rivaliteiten, Nederland sinds 1813*, 274.

Er ontstond een groeiende behoefte vanuit de burgers om gehoord te worden, ook in de lokale politiek. Om die reden is het nuttig de Utrechtse casus van toen er bij te pakken.

3.2 Leefbaar Utrecht

Leefbaar Rotterdam en Leefbaar Utrecht lijken in naam niet veel op elkaar. Ook in de opkomst van beide partijen zijn overeenkomsten aan te treffen, hoewel plaats en tijd verschilden.

Leefbaar Utrecht was niet de eerste 'Leefbaar-partij' die was opgericht. De eerste Leefbaar-partij werd in 1994 door Jan Nagel opgericht in Hilversum onder de naam Leefbaar Hilversum. Deze partij bestaat nog steeds. Leefbaar Utrecht volgde in 1997 en was toch vooral een protestpartij, zo werd ze ook gepercipieerd door de oprichters van deze partij: 'De tijdgeest was rijp voor een nieuwe partij ten tijde van Paars II, met de arrogante en autistische Melkert en Kok aan het roer', zo vertelde de betrokkene Broos Schnetz in de door Ed van Eeden geschreven reconstructie van de opkomst en het succes van Leefbaar Utrecht.³⁷ Onvrede over de zittende politiek was één van de belangrijkste beweegredenen van de betrokkenen. Oprichter Henk Westbroek beschreef de Utrechtse politiek als 'corrupt, een gedrocht, een monstrum'.³⁸ En Rob Kok vertelde: 'De partij kwam voort uit woede, onmacht en frustratie'.³⁹ De vroege deelnemers aan het initiatief hadden echter ook lokale beweegredenen. Sommige van hen waren al eerder lokaal actief geweest (René Verhulst), anderen sloten zich aan bij Westbroeks protestgedachte (Ronald Giphart). Op 4 maart 1998 boekte Leefbaar Utrecht, mede door de landelijke bekendheid van een aantal van haar deelnemers (onder wie oprichter Henk Westbroek) een sensationele verkiezingsoverwinning als nieuwkomer in de Utrechtse politiek door met 9 van de 45 zetels de raad binnen te komen.⁴⁰ De reacties logen er niet om. Bijna alle partijen, van GroenLinks tot de VVD, vonden de nieuwkomer niet deugen.⁴¹ De opkomst van Leefbaar Utrecht, maar ook die van Leefbaar Hilversum was in zekere zin verwacht – de trend dat lokale partijen aan de weg begonnen te timmeren was immers al in 1994 ingezet⁴² – maar werd ook vooral als een signaal voor de landelijke politiek gezien.⁴³ De partij werd in Utrecht na haar spetterende verkiezingsoverwinning echter al snel naar de oppositiebanken gedirigeerd; na het eerste verkiezingsdebat werd duidelijk dat de zittende partijen de nieuwkomer niet wilden dulden in een coalitie.⁴⁴ De analyse die journalist Mark Kranenburg van het *NRC* maakte was misschien wel het meest illustratief voor de context waarin de opkomst van lokale partijen als Leefbaar Utrecht en Leefbaar Hilversum te plaatsen valt. De opkomst voor de gemeenteraadsverkiezingen van 1998 was namelijk nog nooit zo laag geweest: volgens Kranenburg kampte 'het lokale bestuur

³⁷ E. van Eeden, *Acht jaar vernieuwing en beroering in de Utrechtse politiek* (1998-2006), 19.

³⁸ 'Leefbaar Utrecht strijkt Utrechtse politici tegen de haren in', *ANP*, 5 maart 1998.

³⁹ E. van Eeden, *Acht jaar vernieuwing en beroering in de Utrechtse politiek* (1998-2006), 17.

⁴⁰ 'Nieuwe partij vaagt Utrechts college weg', *Het Financieele Dagblad*, 5 maart 1998.

⁴¹ 'Leefbaar Utrecht strijkt Utrechtse politici tegen de haren in', *ANP*, 5 maart 1998.

⁴² 'Nieuwe partij vaagt Utrechts college weg', *Het Financieele Dagblad*, 5 maart 1998.

⁴³ 'Winst lokale partijen is signaal voor landelijke politiek', *ANP*, 5 maart 1998.

⁴⁴ 'Leefbaar Utrecht linea recta naar de oppositie', *ANP*, 5 maart 1998.

met een ernstig legitimiteitsprobleem'.⁴⁵ 'Sluipenderwijs is sprake van een afkalving van de traditionele bestuurlijke basis in gemeenten. Voor veel mensen is de noodzaak om te gaan stemmen niet aanwezig, anderen maken van de gelegenheid gebruik een proteststem af te geven. Stemmen voor de gemeenteraad heeft bij nogal wat kiezers iets vrijblijvends gekregen en dat is pas echt verontrustend. Het herkenbaarheidsprobleem is in de lokale politiek nog groter dan in de geontideologiseerde landelijke politiek. De wederom gegroeide groep zwevende kiezers was geen uiting van ongebondenheid, maar van onwetendheid. Het lokale bestuur heeft zich totaal onzichtbaar weten te maken.'⁴⁶

De opkomst van Leefbaar Utrecht kan dus in een landelijke trend worden geplaatst waarin lokale partijen steeds meer een platform werden voor onvrede van burgers. Het werd duidelijk dat de opkomst van deze lokale partijen geen 'eenmalige oprisping' was geweest; ook al ontstonden zij ook vaak deels uit een duidelijke lokale kwestie; in het geval van Utrecht ging het over de herinrichting van het stadscentrum.⁴⁷ Na twee jaar in de oppositie te hebben gezeten werd Leefbaar Utrecht in 2000 met 14 zetels de grootste partij van de stad. Maar na het vertrek van Henk Westbroek haalde de partij in 2006 nog maar 6,8% van de stemmen⁴⁸ en in 2010 was er met één raadszetel nog maar weinig van over.⁴⁹ Na ongeveer 10 jaar was de partij gemarginaliseerd. Vandaag de dag wordt zij nog vooral met de grootste overblijvende Leefbaar partij van Nederland vergeleken: Leefbaar Rotterdam. Mede om dit 'besmette imago' liet de partij op 12 augustus 2010 weten niet meer mee te doen bij de volgende verkiezingen.⁵⁰

3.3 De oprichting van Leefbaar Rotterdam

Op het moment dat Leefbaar Utrecht met 14 zetels de grootste partij van de stad was, kwam die andere partij, Leefbaar Rotterdam, pas net op. In de ontstaansgeschiedenis van Leefbaar Rotterdam zijn twee hoofdrolspelers te ontdekken: Ronald Sörensen en Manuel Kneepkens. De strijd tussen deze twee personen kenmerkte de interne verdeeldheid over de richting die Leefbaar Rotterdam zou moeten kiezen. Sörensen was oud-PvdA lid en stelde zich twee maal voor die partij kandidaat.⁵¹ De tweede was actief in de Stadspartij Rotterdam, waarvan hij sinds 1994 de fractievoorzitter was. Zowel Ronald Sörensen als Manuel Kneepkens werd lid van het landelijke Leefbaar Nederland.⁵² Deze laatste partij speelde een voorname rol in de oprichting van Leefbaar Rotterdam, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Leefbaar Utrecht, waarbij het initiatief van lokale betrokkenen kwam.

⁴⁵ 'Weer niets geleerd', *NRC Handelsblad*, 5 maart 1998.

⁴⁶ *ibid.*

⁴⁷ 'Gemoederen raken verhit over de vorming van een nieuw (paars) kabinet', *NRC Handelsblad*, 5 maart 1998.

⁴⁸ Rapport 'Verkiezingsuitslagen Gemeente Utrecht', 7 maart 2006.

⁴⁹ 'Leefbaar Utrecht stopt wegens 'besmet' imago', *ANP*, 12 augustus 2010.

⁵⁰ *ibid.*

⁵¹ J. Booister, *Clash aan de Coolsingel: de wegbereiders van Pim Fortuyn*, 19, 20.

⁵² A. Oosthoek, *Pim Fortuyn en Rotterdam*, 33.

De geboren Heerleenaar Manuel Kneepkens had al in 1998 contacten gelegd met de gelijkgezinde partij Leefbaar Utrecht om tot een samenwerkingsverband te komen tussen lokale partijen onderling, die dan tot Leefbaren gegroepeerd zouden kunnen worden. Dit samenwerkingsverband werd in 1999 Leefbaar Nederland, dat werd opgericht door Jan Nagel. Zijn vroege ideeën leken pas in 2001 gestalte te krijgen in Rotterdam, en om die reden veranderde Kneepkens de naam van zijn Stadspartij naar Stadspartij Leefbaar Rotterdam. Hiermee wilde hij verhinderen dat extreemrechtse groeperingen de naam 'Leefbaar' zouden kapen.⁵³ Ronald Sörensen werd pas lid toen duidelijk werd dat Jan Nagel Pim Fortuyn als lijsttrekker zou voordragen van de partij. Hierin verschilden de beide heren aanzienlijk. Kneepkens was al jaren bezig succesvolle lokale politiek te bedrijven in Rotterdam; Sörensen dacht er weliswaar wel over, maar concretiseerde dit pas veel later.

Het getouwtrek om een nieuwe beoogd lijsttrekker voor Leefbaar Nederland leidde tot een tweedeling in de partij, en die werd ook zichtbaar in het verschil in standpunt tussen Manuel Kneepkens en Ronald Sörensen. De groep mensen waar Kneepkens deel van uitmaakte, en die oorspronkelijk de ideeën had om vergelijkbare initiatieven te ontplooiën zoals in Utrecht gebeurde, leek niet gelukkig met de keuze voor Fortuyn. Al in augustus 2001 opende Manuel Kneepkens de aanval op Fortuyn door partijvoorzitter Jan Nagel te beschuldigen van 'stalinistische methoden' om Pim Fortuyn aan de macht te krijgen.⁵⁴ Terwijl Fortuyn nog niet eens was voorgedragen. Daarom besloot Kneepkens zichzelf in september 2001 kandidaat te stellen voor het lijsttrekkerschap.⁵⁵ Hij verloor deze strijd ruim, en verliet in oktober 2001 de partij om deze later nog enkel 'met stijgende verbazing' volgen.⁵⁶

Het verlies van Kneepkens opende de weg voor Sörensen om een nieuwe partij in Rotterdam op te richten. Kneepkens schrapte op 3 december de toevoeging 'Leefbaar' uit de naam van de Stadspartij en zodoende kon Ronald Sörensen in de middag van 6 december de partij Leefbaar Rotterdam oprichten.⁵⁷ Sörensens motivatie voor het oprichten van een nieuwe partij was duidelijk. Enerzijds hielp hij hiermee Fortuyn, die landelijk de kar van Leefbaar Nederland trok: zijn nieuwe partij maakte al snel duidelijk 'geheel achter Fortuyn' te staan.⁵⁸ Anderzijds om zijn eigen moverende redenen; het tot stand komen van een lokaal rechts geluid, dat afzag van de vriendjespolitiek zoals de PvdA die volgens hem zo karakteristiek bedreef sinds het aantreden van Bram Peper als burgemeester van Rotterdam in 1982.⁵⁹ In die zin had hij een vergelijkbaar motief als de oprichters van Leefbaar Utrecht.⁶⁰

⁵³ A. Oosthoek, *Pim Fortuyn en Rotterdam*, 33.

⁵⁴ 'Leefbaar Rotterdam opent aanval op beoogd lijsttrekker Fortuyn', *Volkscrant*, 31 augustus 2001.

⁵⁵ 'Kneepkens wil lijst LN aanvoeren', *NRC Handelsblad*, 27 september 2001.

⁵⁶ 'Kneepkens verlaat per direct LN', *Rotterdams Dagblad*, 25 oktober 2001.

⁵⁷ J. Booister, *Clash aan de Coolsingel: de wegbereiders van Pim Fortuyn*, 24-25.

⁵⁸ 'Leefbaar Rotterdam doet toch mee aan raadsverkiezingen', *Rotterdams Dagblad*, 8 december 2001.

⁵⁹ J. Booister, *Clash aan de Coolsingel: de wegbereiders van Pim Fortuyn*, 21, 37.

⁶⁰ E. van Eeden, *Acht jaar vernieuwing en beroering in de Utrechtse politiek (1998-2006)*, 11, 12.

3.4 Het slechten van de formele barrières

Tussen de oprichting van Leefbaar Rotterdam en de verkiezingen zat betrekkelijk weinig tijd. In december 2001 werd de partij opgericht, in maart 2002 waren de verkiezingen gepland. In die tussentijd moest nog een lijsttrekker worden gekozen, de noodzakelijke kandidatenlijst en het verkiezingsprogramma worden vastgesteld en een campagne opgezet worden.

Het verkiezingsprogramma werd hoofdzakelijk geschreven door Ronald Sörensen maar werd op een aantal punten licht gecorrigeerd door Fortuyn.⁶¹ Op 12 januari 2002 werd het conceptverkiezingsprogramma gepresenteerd aan de leden en besproken in het *Rotterdams Dagblad*. Deze krant constateerde dat het programma op hoofdlijnen overeenkwam met het programma van Leefbaar Nederland. Maar opvallender was de constatering dat het programma forse kritiek bevat op het “oude politieke systeem”, waarin burgers weinig inspraak hadden en een partij(-elite) de macht in handen had.⁶² Leefbaar Rotterdam profileerde zich dus als een echte anti-establishmentpartij. Zo werd het programma bewust op hoofdlijnen gemaakt, zodat de tegenstelling met de gedetailleerde verkiezingsprogramma’s van de ‘oude partijen’ duidelijk werd.⁶³ Belangrijke punten uit het Leefbaar-programma waren onder meer een betere verantwoording van politici aan burgers, het terugdringen van de bureaucratie en een voor die tijd zeer streng veiligheidsbeleid, met de invoering van verplicht cameratoezicht als één van de opvallendste voorstellen.

In de kandidatenlijst voor Leefbaar Rotterdam zaten enkele opvallende namen. De eerste kandidaten die zich meldden waren bijna allemaal van oorspronkelijk ‘linkse’ signatuur, van de SP, de PPR, de PSP en de PvdA.⁶⁴ De meeste kandidaten die zich meldden motiveerden hun besluit door hun onvrede over de politiek of door hun steun aan Pim Fortuyn.⁶⁵ Onder hen ook meer ‘rechtse’ kandidaten zoals Barry Madlener, huidig fractieleider in Europa voor de Partij voor de Vrijheid van Geert Wilders. Andere bekenden waren Michiel Smit, die later in de Nederlandse politiek als extreemrechts betiteld zou worden en Marco Pastors, een persoonlijke favoriet van Pim Fortuyn.⁶⁶ Dat de laatste twee heren ook lid waren geweest van, weliswaar een andere, traditionele ‘oude’ partij; de VVD, is opvallend.⁶⁷ De kandidatenlijst werd verder samengesteld door Sörensen, die met Fortuyn de afspraak had gemaakt ten minste dertig goede kandidaten op de lijst te zetten. Dit had hij op 18 januari voor elkaar.⁶⁸

Tegelijkertijd moest er nog een nieuwe lijsttrekker gekozen worden. Al in een vroeg stadium werd de naam van Pim Fortuyn genoemd als mogelijke kandidaat. Dit ontketende opnieuw een felle strijd tussen Sörensen en Kneepkens. Hoewel Kneepkens onsuccesvol voor het

⁶¹ J. Booister, *Clash aan de Coolsingel: de wegbereiders van Pim Fortuyn*, 57-62.

⁶² ‘Leefbaar Rotterdam rept niet over vaderlandsliefde’, *Rotterdams Dagblad*, 12 januari 2002.

⁶³ *ibid.*

⁶⁴ J. Booister, *Clash aan de Coolsingel: de wegbereiders van Pim Fortuyn*, 38.

⁶⁵ *ibid.*, 40.

⁶⁶ *ibid.*

⁶⁷ A. Oosthoek, *Pim Fortuyn en Rotterdam*, 43.

⁶⁸ *ibid.*, 43.

lijsttrekkerschap van Leefbaar Nederland had gestreden, bleef hij zich sterk afzetten tegen een mogelijke kandidatuur van Pim Fortuyn. Kneepkens bleef fractievoorzitter van de Stadspartij en voerde zelfs actief campagne tegen Fortuyn; hij noemde hem onder meer een 'Armani-fascist' en 'polder-Mussolini'.⁶⁹ Maar die kandidatuur was tegen het einde van 2001 nog allerminst zeker. De eerste verkennende gesprekken met Fortuyn werden pas op 9 januari 2002 gevoerd bij Fortuyn thuis.⁷⁰ Na enige tegenzin besloot Fortuyn akkoord te gaan en hij vroeg expliciet om dit tot een dag voor de laatste dag der kandidaatstelling⁷¹ geheim te houden. Fortuyn was namelijk al tot lijsttrekker van Leefbaar Nederland benoemd en vreesde dat zijn lokale kandidatuur verkeerd zou worden uitgelegd. Maar het was de geruchtmakende kandidatuur van Pim Fortuyn die Kneepkens in het geweer bracht: zijn reactie hierop bleek invloedrijk in de uiteindelijke kandidaatstelling van Pim Fortuyn voor Leefbaar Rotterdam. De oud-hoogleraar staats- en bestuursrecht Wim Couwenberg typeerde dit later als volgt: 'Zonder de woede van Kneepkens over Fortuyn's dreigende lijsttrekkerschap van Leefbaar Nederland en als reactie daarop het initiatief van Sörensen was Leefbaar Rotterdam niet ontstaan en had Fortuyn zich in Rotterdam niet kunnen manifesteren als bijzonder succesvolle uitdager van de oude politiek'.⁷²

3.5 Pim Fortuyn als lijsttrekker

Op 20 januari 2002 werd Fortuyn benoemd tot lijsttrekker van Leefbaar Rotterdam.⁷³ Voor buitenstaanders bleek dit een complete verrassing. Fortuyn was 'slechts' gast op de vergadering van die dag en zou spreken over de 'huidige gemeentepolitiek [en] de lokale partij een hart onder de riem steken'.⁷⁴ Verschillende media waren niet goed op de hoogte van deze opmerkelijke gebeurtenis. Zo berichtte het *Rotterdams Dagblad* op 21 januari 2002 dat Fortuyn zich pas een dag voor de vergadering kandidaat had gesteld.⁷⁵ In zijn toespraak voor de vergadering zette Fortuyn al snel uiteen wat het doel was van zijn lijsttrekkerschap voor Leefbaar Rotterdam. Binnen vier jaar moest de criminaliteit zijn gedaald. Hij vond 56% van de bevolking van niet-Nederlandse afkomst teveel. En de PvdA moest in de oppositie, hij wilde breken met de regentencultuur van deze partij.⁷⁶ Niet alleen zette Fortuyn zich af tegen de PvdA, maar ook tegen de media. Zo voerde het *Rotterdams Dagblad* volgens hem een hetze tegen hem,⁷⁷ maar waren

⁶⁹ S.W. Couwenberg, *Opstand der Burgers: de Fortuyn-revolte en het demasqué van de oude politiek*, 47 en Oosthoek, *Pim Fortuyn en Rotterdam*, 34.

⁷⁰ J. Booister, *Clash aan de Coolsingel: de wegbereiders van Pim Fortuyn*, 47.

⁷¹ Deze dag is een wettelijke deadline voor het inleveren van de kandidatenlijsten voorafgaand aan de verkiezingen. Elke partij die wenst mee te doen is verplicht aan een aantal voorwaarden te hebben voldaan voordat de deadline verstreken is.

⁷² S.W. Couwenberg, *Opstand der Burgers: de Fortuyn-revolte en het demasqué van de oude politiek*, 47.

⁷³ 'Fortuyn trekt ook lijst in Rotterdam', *Volkskrant*, 21 januari 2001.

⁷⁴ A. Oosthoek, *Pim Fortuyn en Rotterdam*, 45.

⁷⁵ *ibid*, 46.

⁷⁶ A. Oosthoek, *Pim Fortuyn en Rotterdam*, 47.

⁷⁷ J. Chorus & M. de Galan, *In de ban van Fortuyn*, 125.

ook de politie, het Havenbedrijf en de gemeenteambtenaren een doelwit.⁷⁸ Fortuyn dacht het raadswerk ook uitstekend te kunnen combineren met het werk in Den Haag. 'Eén dag per week zit ik in de raad, drie á vier dagen houd ik mij bezig met het werk in de Tweede Kamer.'⁷⁹

Met Fortuyn zette Leefbaar Rotterdam haar oorspronkelijke anti-establishment houding voort. Deze aansprekende lijsttrekker met landelijke uitstraling bood veel nieuwe mogelijkheden voor de nieuwe partij, wiens naamsbekendheid tot dan toe nog vrij beperkt was. Uniek was dat Pim Fortuyn het lijsttrekkerschap bij Leefbaar Rotterdam wilde combineren met het landelijke lijsttrekkerschap van Leefbaar Nederland. Op zich is deze zet eenvoudig te verklaren; Leefbaar Rotterdam was al nauw verbonden met Leefbaar Nederland en de uitgangspunten waren *grosso modo* hetzelfde. In de periode tot aan de dag der kandidaatstelling reageerde het establishment eigenlijk nauwelijks op de komst van de lokale partij Leefbaar Rotterdam. Men wist al wel van het initiatief, en men had ook door dat er een connectie bestond tussen Leefbaar Nederland en Ronald Sörensen. Met zijn landelijke uitstraling boezemde Fortuyn vooral electorale angst in bij de bestaande politieke partijen. Niet alleen 'oude' partijen als de VVD en de PvdA lieten van zich horen. Manuel Kneepkens van de Stadspartij bleef tot aan de verkiezingen krachtig opponeren. Omdat zijn toon in het debat echter erg fel was, en zijn partij slechts klein, kreeg hij weinig bijval van de andere partijen. Deze waren dan ook vooral met zichzelf bezig.

Vanuit verschillende hoeken kwam commentaar op het dubbele lijsttrekkerschap van Fortuyn. Kneepkens: 'Hij toont geen respect voor de democratische instellingen, wat rechtse leiders als Haider, Berlusconi en Dewinter nog wel deden'.⁸⁰ VVD-wethouder Nico Janssens: 'Natuurlijk kan het raadswerk in één dag per week worden gedaan. Alleen, dan doe je een hoop dingen niet die wel moeten gebeuren.' Ook CDA wethouder Sjaak van der Tak maakte een opmerking: 'er waren nog geen dertig aanwezigen in de zaal'. PvdA-wethouder Els Kuijper sprak uit dat Fortuyn 'aan het wedden is op twee paarden'⁸¹ Kuyper nam als enige al een aanloop naar het mogelijke meedoen van Leefbaar Rotterdam aan de verkiezingen. Op 14 januari zei zij al: 'Met andere partijen praten we niet. Ik denk dan aan de nieuwe extreemrechtse partij die mee wil doen aan de gemeenteraadsverkiezingen. En ik wil niet in discussie met verdachtmakende personen als Pim Fortuyn'.⁸² Een paar dagen later reageerde columnist Kor Kegel hier scherp op in het Rotterdams Dagblad: '*Geen debat met Pim? Doe niet zo uit de hoogte, Els! [...] zeg dan eerlijk dat je het debat liever mijdt en doe niet arrogant, alsof Pimmetje te min is om aandacht aan te besteden. Het is juist die houding, waardoor de PvdA in de jaren tachtig aan populariteit heeft ingeboet. Dat zelfgenoegzame. Nu al vergeten? In 1992 en 1996 bracht de PvdA na twee nederlagen*

⁷⁸ A. Oosthoek, *Pim Fortuyn en Rotterdam*, 48.

⁷⁹ 'Hopen op dubbel aantal zetels met Fortuyn op één', *Rotterdams Dagblad*, 21 januari 2002.

⁸⁰ 'De plannen van Pim Fortuyn: de straatveger is wel positief. Fortuyn zoekt nu al naar excuses', *Rotterdams Dagblad*, 22 januari 2002.

⁸¹ 'Hopen op dubbel aantal zetels met Fortuyn op één', *Rotterdams Dagblad*, 21 januari 2002.

⁸² 'PvdA opent aanval op Pim Fortuyn', *Rotterdams Dagblad*, 14 januari 2002.

meer bescheidenheid op.⁸³ Hieruit bleek tegelijkertijd dat er van de door Fortuyn eerder gesuggereerde hetze van het *Rotterdams Dagblad* tegen hem, geen sprake meer kon zijn.

3.6 Incidentencampagne

Het startschot voor wat een sterk gepolariseerde en harde campagne werd volgde op 20 januari, in een debat tussen de lijsttrekkers van de PvdA, CDA, VVD en Leefbaar Rotterdam. Hier werd al snel duidelijk dat Fortuyn niet met zich liet sullen. Fortuyn bepaalde zelf de spelregels tijdens het debat, waarin alles om hem draaide. Toen de toon van het debat hem eenmaal niet meer zinde, besloot hij de live-uitzending met veel misbaar te verlaten.⁸⁴ Media en betrokkenen waren verbouwereerd, en realiseerden zich al snel met een bijzondere nieuwkomer te maken te hebben.⁸⁵ Het publiek bleek echter laaiend enthousiast. Het was alleen niet dit enthousiasme waardoor de campagne gekenmerkt werd, maar twee incidenten die zich kort na elkaar afspeelden.

Het eerste incident was de breuk van Pim Fortuyn met het landelijke Leefbaar Nederland. In een Volkskrant-interview van 9 februari stelde Fortuyn het anti-discriminatiebeginsel⁸⁶ ter discussie en gaf aan de grenzen te willen sluiten voor nieuwe asielzoekers.⁸⁷ De partijleiding accepteerde deze uitspraken niet en onthief Fortuyn uit zijn functie als lijsttrekker. Fortuyn zou later zijn eigen partij oprichten, de Lijst Pim Fortuyn (LPF). Voor Leefbaar Rotterdam waren deze uitspraken niet vergaand genoeg om hem te royeren. Zo zei Sörensen: 'De kandidatenlijst is ingeleverd, we moeten met hem door'.⁸⁸ De uitspraken van de voorman van Leefbaar Rotterdam oogstten wel veel verontwaardiging bij de andere partijen. Een aantal politici typeerde Leefbaar Rotterdam als extreemrechts. Zo vroeg D'66-lijsttrekker Mea van Ravesteijn-Kramer zich af of Fortuyn nog wel voor de Rotterdamse raad op kon gaan, indien zijn landelijke carrière onverhoopt werd afgebroken, en, zo constateerde zij: 'zo'n extreemrechtse beweging krijgt ook een hoop meelopers mee, mensen die in het algemeen onvrede met de politiek hebben'.⁸⁹ PvdA-lijsttrekker Els Kuyper hield zich na eerdere hardere uitspraken meer op de vlakte: 'Ik ga niet hard meeroepen, maar wil gewoon een zakelijk debat, op argumenten'.⁹⁰ De VVD-lijsttrekker Nico Janssens oordeelde wel weer wat harder: 'de gevallen leider van Leefbaar Nederland heeft zich in de extreemrechtse hoek geplaatst. Als je dit soort onmenselijke standpunten inneemt, kun je je afvragen of Leefbaar Rotterdam wel een serieuze politieke partij is'.⁹¹ De Jonge Socialisten riepen op tot een boycot van de partij, en de

⁸³ *Rotterdams Dagblad*, 17 januari 2002.

⁸⁴ 'Even vragen aan Pim Fortuyn', *Algemeen Dagblad*, 21 januari 2002.

⁸⁵ 'Fortuyn verontrust minderheden', *Rotterdams Dagblad*, 23 januari 2002.

⁸⁶ Artikel 1, Grondwet.

⁸⁷ 'De islam is een achterlijke cultuur', *Volkskrant*, 9 februari 2002.

⁸⁸ 'Pim Fortuyn blijft in Rotterdam lijsttrekker', *NRC Handelsblad* 11 februari 2002.

⁸⁹ 'Rommelig beeld voor de kiezers', *Rotterdams Dagblad*, 11 februari 2002.

⁹⁰ *ibid.*

⁹¹ 'Rommelig beeld voor de kiezers', *Rotterdams Dagblad*, 11 februari 2002.

Rotterdamse Anti Discriminatie Actie Raad (RADAR) riep zelfs op tot vervolging van de lijsttrekker.⁹²

Het tweede incident vond op 26 februari van 2002 plaats. Dit incident is later het 'Maashavenincident' gaan heten. Leefbaar Rotterdam werd belaagd door een groep jongeren van allochtone afkomst. Albert Oosthoek schreef hierover: *'Tijdens de opnamen worden ze belaagd en uitgescholden door een groepje van ongeveer acht allochtone jongeren uit de buurt. Sørensen weet met behulp van enkele taxichauffeurs te voorkomen dat de zaak escaleert. Er wordt besloten te stoppen met het maken van de filmopnamen als blijkt dat de jongens via hun mobiele telefoons de hulp van vrienden inroepen.'*⁹³ Naar aanleiding van dit incident, dat extra aandacht kreeg door de landelijke opkomst van de LPF, werd besloten geen verkiezingscampagne meer te voeren op straat en alleen nog officiële debatten bij te wonen.⁹⁴ Hierop springen twee reacties uit het establishment in het oog. Op 1 maart 2002 noemde PvdA-er Gerard Peet Fortuyn een 'watje' en VVD-raadslid Stefan Hulman noemde Fortuyn een 'mietje'.⁹⁵ De verkiezingsuitslag volgde op 6 maart. Leefbaar Rotterdam boekte een spectaculaire overwinning.

3.7 De verkiezingsuitslag

'Fortuyn klopt iedereen: "Leefbaar" ontketent aardverschuiving, vooral in Rotterdam', kopte het Rotterdams Dagblad op 7 maart 2002.⁹⁶ Leefbaar Rotterdam veroverde 17 van de 45 raadszetels en onttroonde de PvdA voor het eerst als grootste partij in Rotterdam. De PvdA verloor 4 zetels en kwam uit op 11, de VVD was de zwaarste verliezer: van 9 naar 4 zetels. Bij het bekendmaken van de verkiezingsuitslag door Ivo Opstelten bleken de partijen geschrokken: 'Het blijft even later heel stil in de zaal en de gezichten van de lijsttrekkers van de zittende politieke partijen verraden totale verbijstering'.⁹⁷ De cijfers over de stemverhoudingen laten zien dat de kiezers voornamelijk langs etnische lijnen stemden: in de allochtone wijken kreeg Leefbaar Rotterdam niet meer dan 20% van de stemmen.⁹⁸ Leefbaar Rotterdam werd in 53 van de 67 Rotterdamse wijken de grootste partij. In twaalf wijken werd de PvdA de grootste partij, en in twee wijken de VVD.⁹⁹ Opvallend is dat het Rotterdamse Centrum voor Onderzoek en Statistiek (COS) geen noemenswaardig verband zag tussen de welstand in een buurt en het percentage kiezers dat op Leefbaar Rotterdam heeft gestemd, iets dat wel verwacht werd: 'De aanhang is stadbreed'.¹⁰⁰ Omgekeerd was dat wel het geval bij PvdA en VVD: hoe lager de welstand, hoe meer stemmers op de PvdA en vice versa voor de VVD.

⁹² 'RADAR verwacht vervolging Fortuyn, *Rotterdams Dagblad*, 11 februari 2002.

⁹³ A. Oosthoek, *Pim Fortuyn en Rotterdam*, 83.

⁹⁴ *ibid.*, 85.

⁹⁵ 'Fortuyn is een mietje', *Rotterdams Dagblad*, 1 maart 2002.

⁹⁶ 'Fortuyn klopt iedereen', *Rotterdams Dagblad*, 7 maart 2002.

⁹⁷ A. Oosthoek, *Pim Fortuyn en Rotterdam*, 100.

⁹⁸ COS rapport verkiezingen 2002, 17; 'Rotterdamse stem laat trend zien', *De Volkskrant*, 30 april 2002.

⁹⁹ COS rapport verkiezingen 2002, 17.

¹⁰⁰ 'Rotterdamse stem laat trend zien', *De Volkskrant*, 30 april 2002.

Met de verkiezingsoverwinning boekte nieuwkomer Leefbaar Rotterdam haar eerste grote succes. Politieke partijen reageerden vooral verbitterd.¹⁰¹ Bij de PvdA en de VVD werden de druiven het zuurst gegeten. De VVD verloor fors, maar bij de PvdA was het vooral het wereldbeeld van Fortuyn dat voor heftige reacties zorgde. Door in één klap de grootste partij van de stad te worden, had de nieuwkomer ook een grote verantwoordelijkheid gekregen: zorgen dat de stad regeerbaar bleef door een coalitie te vormen. Hierin verschilt de casus Leefbaar Rotterdam wederom van de casus Leefbaar Utrecht. Beide partijen boekten enorme verkiezingsoverwinningen in hun stad. En beide partijen kregen in de verkiezingscampagne daarvoor te maken met veel heftige reacties. Maar Leefbaar Utrecht werd niet de grootste van Utrecht in 1998.¹⁰² De partij was niet in de positie om collegeonderhandelingen te initiëren en werd, mede om die reden, buitenspel gezet door het establishment van destijds (VVD, PvdA, GroenLinks en CDA).¹⁰³

Concluderend zijn er een aantal opmerkingen te maken over de opkomst van Leefbaar Rotterdam. Ten eerste was Leefbaar Rotterdam zonder Fortuyn zeker niet zo succesvol geweest als politieke partij. Juist in de opkomstfase is het voor een politieke partij van belang herkenbaar te zijn, zodat de kiezer weet wat er nieuw in de schappen ligt. De impact van Fortuyn op het geheel mag niet worden onderschat. Tot op de dag van vandaag associëren Rotterdammers de partij met Fortuyn en zijn dood. Fortuyn plakte zo'n groot stempel op de partij dat zij geen enkel probleem had in de media te komen; een probleem dat andere nieuwe partijen doorgaans wel ervaren.

Ten tweede heeft een combinatie van een anti-establishment houding van Leefbaar Rotterdam en de bijkomende afwijzende reacties vanuit het establishment zelf een doorslaggevend effect gehad op het succes van de verkiezingen van 2002. Rotterdamse kiezers identificeerden zich met het geluid van Leefbaar Rotterdam – en haar leider. De verkiezingsuitslag was ook zodanig, dat de partij de eerste jaren niet als 'niche'-partij hoefde te fungeren: als grootste partij was zij in haar jonge bestaan al de belangrijkste factor in de Rotterdamse politiek geworden. Als we de campagne- en ontstaansperiode van Leefbaar Rotterdam puur en alleen zouden moeten beoordelen op mogelijke signalen voor bestending in de Rotterdamse politiek, dan zouden we dat nog niet uit het hiervoor vermelde kunnen afleiden. De campagneperiode werd een harde, polariserende periode, waarbij Leefbaar Rotterdam zich opstelde als een opstandige partij, die nieuwe thema's adresseerde met 'harde', nog niet eerder gebezigde taal. De partij had hoge verwachtingen gecreëerd, en leek, gelet op de stevige reacties van de andere partijen, niet veel kans te maken op coalitiedeelname.

¹⁰¹ A. Oosthoek, Pim Fortuyn en Rotterdam, 108-109.

¹⁰² Zij deelde haar negen zetels met de Partij van de Arbeid en GroenLinks.

¹⁰³ E. Van Eeden, *Acht jaar vernieuwing en beroering in de Utrechtse politiek (1998-2006)*, 29-35.

4. Coalitieonderhandelingen

4.1 Het spel van de (in-)formatie

Het informatieproces zoals dat in Nederland gegroeid is, is van een bijzondere aard. Doordat wij een proportioneel representatief kiesstelsel hebben, vormen zich in ons parlement al snel kleine partijen. Partijen worden zo min of meer verplicht om met elkaar samen te werken. Maar zij concurreren ook met elkaar. Het is een paradox die leidt tot allerlei politieke moeilijkheden en mogelijkheden. Zo kan men aan de ene kant stellen dat het Nederlandse stelsel misschien wel meer dan alle andere, politiek wantrouwen in de hand werkt bij burgers. Daar waar partijen moeten samenwerken, moeten zij concessies doen. En daar waar zij concessies moeten doen, leveren zij eigen standpunten of verkiezingsbeloftes in. De kiezer zal dit niet altijd kunnen begrijpen. Aan de andere kant biedt ons systeem ook de mogelijkheid alle mitsen en maren in politieke besluitvorming zorgvuldig af te wegen. Door de voortdurende zoektocht naar consensus zijn de afspraken die onderling gemaakt worden vaak ook stabiel van aard. Bovendien is ons systeem heel open voor nieuwkomers en biedt het op die manier ook een mogelijkheid tot uiting van onvrede. In de politicologie wordt ons stelsel een (post-)consociationeel stelsel genoemd, waarbij het kiesstelsel partijen verplicht tot samenwerking te komen. Ook in Oostenrijk en België, en tot op zekere hoogte in de Scandinavische landen, is een dergelijk stelsel van kracht.¹⁰⁴ Door de complexiteit van het politieke systeem hebben wij, en in het bijzonder wetenschappers, de neiging om dit te duiden met bepaalde metaforen om het geheel begrijpelijker te maken. Zo wordt de metafoor van 'het spel' vaak gebruikt.

Een spel is volgens de historicus Johan Huizinga 'vrij'; de deelnemers worden niet verplicht het spel te spelen. 'Het heeft een eigen plaats (speelruimte, arena) en duur (herhaling, beurtwisseling) en kent een eigen orde (spelregels). Het kent ook een doel, een 'element van spanning'. En tenslotte kent het een spelmeeenschap'.¹⁰⁵ Een dergelijk spel is organisch van aard: het heeft een eigen dynamiek, maar wordt ook begrensd door bepaalde formele en informele regels. De typologie wordt regelmatig gebruikt. De rechtsfilosoof Ben Wolthuis gebruikt 'het spel' om de dialectische- en retorische aspecten van het politieke debat als zodanig te verklaren.¹⁰⁶ En David Zarefsky spitst zich bijvoorbeeld toe op het spel van de strategie in dergelijke debatten.¹⁰⁷ Maar ook in andere contexten is de metafoor te vinden: de historicus Henk te Velde gebruikt het spel als middel om aan te geven hoe 'spelers' van het spel en 'speldrekers' opereerden in de geschiedenis van het Nederlandse parlement.¹⁰⁸ De spelmetafoor wordt breed in de wetenschap gebruikt, en blijkt dus erg functioneel te zijn.

¹⁰⁴ R.B. Andeweg, G.A. Irwin, *Governance and Politics in the Netherlands*; R.B. Andeweg, L. de Winter & W.C. Müller, 'Parliamentary Opposition in Post-Consociational Democracies', 77-112.

¹⁰⁵ J. Huizinga, geciteerd in B. Wolthuis, 'Het spelkarakter van het parlementaire debat', 13.

¹⁰⁶ B. Wolthuis, 'Het spelkarakter van het parlementaire debat', 2007.

¹⁰⁷ D. Zarefsky, 'Strategic maneuvering in political argumentation', 2009.

¹⁰⁸ H. te Velde, 'Spelers en speldrekers. De beschaving van de Tweede Kamer', 2007.

Als het Nederlandse politieke systeem al gecompliceerd te noemen is, dan geldt dat in het bijzonder voor het (in-)formatieproces. Per definitie is het informatieproces één van geldend gewoonrecht. Er bestaat over het proces van coalitievorming geen ‘dwingend staatsrecht’.¹⁰⁹ Discussies over dit staatsrechtelijke manco in de Nederlandse politiek zijn van alle tijden, maar speelden recent weer op bij de formatieonderhandelingen in aanloop naar de vorming van kabinet Rutte-I. Zo zijn vooral de ‘spelregels’ van het ‘spel van de informatie’ vaak onduidelijk. Op nationaal niveau heeft de Koningin bijvoorbeeld de (informele) bevoegdheid om een informateur aan te wijzen; op basis van door fractievoorzitters gegeven adviezen. Staatsrechtelijk gezien is de Minister-president dan verantwoordelijk voor de uiteindelijke keuze. ‘Hoe verdeelder de adviezen, hoe meer keuzevrijheid de Koningin heeft voor een eigen keuze’.¹¹⁰ De staatsrechtexpert Jit Peters, spreekt zelfs van een ‘staatsrechtelijk gat in de ministeriele verantwoordelijkheid’. In ieder geval was er volgens hem bij de laatste nationale coalitieonderhandelingen sprake van ‘grove spelverruwing’, zowel aan de kant van de politieke betrokkenen, als aan de kant van de Koningin.¹¹¹ De informele aard van het informatieproces roept dus nog tot op de dag van vandaag grote vraagtekens op.

Ook op lokaal niveau is het informatieproces gebaseerd op voornamelijk informele regels. Zo wordt de informateur hier niet door de Koningin benoemd, maar door de burgemeester, na advies te hebben gekregen van de fractieleiders. Staatsrechtelijk gezien heeft de burgemeester bij het maken van zijn keuze ook een niet formeel begrensde rol; afhankelijk van de ruimte die hij krijgt, kunnen zijn keuzes enigszins subjectief zijn. Door deze complexiteit is het ook hier nuttig terug te grijpen op de spelmetafoor. Volgens de politicoloog Van Schendelen kan ook voor het informatieproces een dergelijke metafoor worden gebruikt. Hij onderscheidt twee ‘spelen’, één voorafgaand aan het informatieproces en één van het informatieproces: ‘een zero-sum verdelingsspel en een ‘variable-sum bonusspel’.¹¹² Het eerste spel wordt gespeeld tijdens de verkiezingsperiode. Partijen spelen om zoveel mogelijk zetels te bemachtigen, een winst aan stemmen is dus tegelijkertijd spelwinst. Het is winnen of verliezen (zero-sum): ‘de zetel van de ene partij is het verlies van de andere’.¹¹³ Het tweede spel wordt gespeeld als er een college of kabinet moet komen. Het is een spel waarbij vaak alleen de winnaars ‘rijker’ worden. De winst of het verlies van de verkiezingen is al genomen, bij dit spel gaat het om de bonus. Elke partij probeert namelijk zijn of haar idealen te verwezenlijken in de regeringsmacht.¹¹⁴ Vanuit het oogpunt van het ‘spel van de informatie’ geef ik een schets van hoe de collegeonderhandelingen verliepen in Rotterdam.

¹⁰⁹ R. Van Schendelen, “Katholieke of protestantse coalitievorming?”, 258.

¹¹⁰ J. Peters, ‘Nieuwe regels van het formatiespel?’, 2010.

¹¹¹ *ibid.*

¹¹² R. Van Schendelen, “Katholieke of protestantse coalitievorming?”, 265.

¹¹³ *ibid.*

¹¹⁴ *ibid.*

4.2 De eerste aftastingen

Door de grote verkiezingsoverwinning van Leefbaar Rotterdam was deze partij als eerste aan zet in het 'variable-sum spel' van de onderhandelingen. Leefbaar Rotterdam zag zich in de campagne geconfronteerd met sterke tegengeluiden, voornamelijk van de PvdA en de VVD; en juist deze twee partijen hadden sterk verloren met de verkiezingen. Het lag dus voor de hand dat de PvdA en de VVD zich terughoudend zouden opstellen in de oriëntatiefase. Over het algemeen is deze eerste fase in de onderhandelingen een voorzichtige aftasting tussen de partijen onderling. In Nederland wordt dan van politieke partijen verwacht dat zij na een vaak heftige campagne waarin tegenstellingen scherp worden benadrukt, omschakelen naar een modus van samenwerking, omdat anders coalitievorming onmogelijk wordt. In Rotterdam was er sterke vijandigheid ontstaan tussen Leefbaar Rotterdam en de PvdA.¹¹⁵ De PvdA had in de verkiezingscampagne sterk afstand genomen van de nieuwe partij en sloot samenwerking hartgrondig uit daar Leefbaar Rotterdam groepen uit de samenleving zou 'stigmatiseren' en 'uitsluiten'.¹¹⁶ Maar dit gold ook zeker voor de meeste andere partijen, mede doordat Fortuyn in een interview met de Volkskrant op 9 februari 2002 afstand had genomen van artikel 1 van de Grondwet, het anti-discriminatiebeginsel. GroenLinks, D'66 en de PvdA lieten alle weten niets te zien in samenwerking. Els Kuyper, van de PvdA, stelde letterlijk: 'samenwerking met iemand die dergelijke ideeën debiteert, is niet denkbaar'. Ook het CDA sloot zich aan bij dit standpunt van de PvdA. Alleen de VVD en D'66 sloten samenwerking niet per definitie uit, zij verwachtten wel dat Leefbaar Rotterdam Fortuyns eerdergenoemde standpunt over de Grondwet zou afwijzen.¹¹⁷

Met deze kennis in het achterhoofd is het opvallend te constateren dat de houding van de eerstgenoemde partijen na de drastische verkiezingsuitslag van 6 maart 2002 snel leek te veranderen.¹¹⁸ Leefbaar Rotterdam was plots een factor van belang geworden, waardoor samenwerking niet langer kon worden uitgesloten. Maar deze houding is ook anders te verklaren; het spelbegrip van Van Schendelen leert ons dat partijen zich pas na de verkiezingen concentreren op een situatie waarbij zij winnen: in dit geval in de coalitie terechtkomen en hun uitgangspunten verwezenlijken. Als partijen dit al kenbaar maken in de verkiezingscampagne, lopen zij het risico kiezers te verliezen, omdat die kiezers dan strategisch kunnen gaan stemmen.

De oorzaak van de bijzondere uitslag van de verkiezingen moet ook worden gezien in een al langer broeiende maatschappelijke onvrede. Dat de uitslag voor de Rotterdamse politici als een schok kwam, is één. De Rotterdammers merkten het zelf al jaren. De wijken waarin ze woonden waren veranderd, en veel Rotterdammers voelden zich vervreemd. De meeste wijken in de stad waren veranderd van een etnisch homogene, naar een gemengde wijk. Jonge autochtone gezinnen trokken weg, nieuwkomers veroverden hun plaats en de wat angstigere ouderen bleven, zo constateerde *NRC Handelsblad*.¹¹⁹ Het was nu aan de partijen om ook op dit punt van

¹¹⁵ R. Van Schendelen, "Katholieke of protestantse coalitievorming?", 266.

¹¹⁶ 'Rotterdamse partijen doen LR niet in de ban', *Volkskrant*, 8 maart 2002.

¹¹⁷ 'Leefbaar Rotterdam wil wel door met Fortuyn', *Volkskrant*, 12 februari 2002.

¹¹⁸ 'Rotterdamse partijen doen LR niet in de ban', *Volkskrant*, 8 maart 2002.

¹¹⁹ 'Onrust op Zuid', *NRC Handelsblad*, 12 maart 2002.

sociale cohesie verantwoordelijkheid te nemen, en een bestuur te vormen dat aan deze situatie recht deed.

Op 12 maart 2002 nam de oude gemeenteraad afscheid, op 14 maart 2002 werd de nieuwe raad geïnstalleerd. Een dag eerder hadden de landelijke kranten nog vol gestaan over de publicatie van Fortuyn's boek *De puinhopen van acht jaar Paars*. Een boek dat vooral werd gezien als Fortuyn's beginselprogramma en waarvan de publicatie beroemd werd door het 'taartincident'. De reacties op het boek waren grotendeels negatief¹²⁰, maar de conclusies waren ook van belang voor de lokale verhoudingen. Door het boek werd veiligheid het politieke hoofdthema.

Het eerste wapenfeit van de nieuwe partij was het indienen van een motie van afkeuring, na 20 minuten vergaderd te hebben tijdens dit debat. De motie was niet gericht tegen het zittende college, wat gebruikelijk zou zijn geweest, maar tegen Nico Kok, een raadslid dat zich al snel na de verkiezingsuitslag loskoppelde van Leefbaar Rotterdam en voor zichzelf verder ging.¹²¹ Volgens de motie was dit gedrag 'moreel verwerpelijk' en 'kiezersbedrog'.¹²² De reacties op de motie waren typerend te noemen. Hoongelach en gejoel vielen de nieuwkomer ten deel. Moties konden namelijk niet gericht worden tegen collega-politici.¹²³ Het was een eerste teken van de authenticiteit van de nieuwkomer in het debat; maar vooral van onervarenheid.

Tijdens dit debat sprak Leefbaar Rotterdam al snel haar voorkeur voor eventuele samenwerking uit. De PvdA werd als eerste uitgesloten, vanwege de 'heldere taal' waarmee Fortuyn was 'geschoffeerd'.¹²⁴ De PvdA had voorafgaand aan de vergadering nog een intentiebrief gestuurd waarin zij zich uitsprak voor samenwerking.¹²⁵ De VVD, CDA en D'66 waren de enige potentiële gesprekspartners. Zo vond Fortuyn dat deze partijen eerst moesten werken aan een klein A4-tje aan afspraken, om daarna verder te komen. De drie partijen reageerden tijdens de vergadering voorzichtig op de voorstellen. D'66 politica Mea van Ravesteyn: 'wij willen serieus met u van gedachten wisselen', CDA-er Sjaak van der Tak: 'alleen na nadrukkelijke, zakelijke, inhoudelijke onderhandelingen' en VVD-er Nico Janssens: 'mits er een goede, programmatische overeenstemming is'.¹²⁶

Leefbaar Rotterdam, en in het bijzonder Fortuyn, had een voorkeur voor samenwerking met de VVD en het CDA, eventueel aangevuld met D'66.¹²⁷ Fortuyn toonde zich meteen al royaal naar deze partijen en zegde hen elk twee wethouders toe, met uitzondering van D'66, die er één zou krijgen. Hij nam zelf genoegen met drie wethoudersposten.¹²⁸ Om dit verder te concretiseren initieerde Fortuyn op 15 maart 2002 een openbare bijeenkomst op het Rotterdamse stadhuis.

¹²⁰ A. Oosthoek, *Pim Fortuyn en Rotterdam*, 117.

¹²¹ 'Fortuyn begint met motie van wantrouwen', *Trouw*, 15 maart 2002.

¹²² 'Fortuyn: ik heb geen spreekplicht.', *NRC Handelsblad*, 15 maart 2002.

¹²³ A. Oosthoek, *Pim Fortuyn en Rotterdam*, 120.

¹²⁴ 'Hier heeft Fortuyn 'geen zin an'.', *NRC Handelsblad*, 16 maart 2002.

¹²⁵ A. Oosthoek, *Pim Fortuyn en Rotterdam*, 118.

¹²⁶ 'Hier heeft Fortuyn 'geen zin an'.', *NRC Handelsblad*, 16 maart 2002.

¹²⁷ R. Van Schendelen, "Katholieke of protestantse coalitievorming?", 251.

¹²⁸ *ibid.*

Omdat de VVD, het CDA en D'66 terughoudend reageerden tijdens deze bijeenkomst, stelde Fortuyn hun een ultimatum. Maandag 18 maart om 12.00 uur zouden de partijen hem moeten laten weten of ze samenwerking zouden wensen, 'anders was de PvdA aan zet'.¹²⁹ Deze houding was opvallend van Fortuyn, maar wel eenvoudig te verklaren. Door al snel een dergelijk royaal gebaar te maken naar de coalitiepartners van zijn voorkeur, gaf hij hun een groot blijk van vertrouwen.¹³⁰ Natuurlijk realiseerde hij zich dat er ook andere coalitiemogelijkheden waren: de oude coalitie van PvdA, CDA, VVD en GroenLinks had namelijk nog steeds een kleine meerderheid van 23 zetels in de raad.

Toch reageerden de partijen op die maandag 18 maart gereserveerd. Volgens Van Schendelen, de latere informateur, liet het CDA tijdens dit beraad doorschemeren het liefst de PvdA bij de onderhandelingen te willen betrekken. De VVD gaf aan een voorkeur te hebben voor D'66, maar zij wilde ook van Fortuyn weten of hij samenwerking met de PvdA wel zou willen indien de door hem verfoeide PvdA-voorzitter Els Kuypers en wethouder Hans Kombrink het toneel zouden verlaten.¹³¹ Fortuyn en Sörensen hadden genoeg gehoord en maakten aan burgemeester Ivo Opstelten kenbaar dat de PvdA aan zet was; zij zagen geen heil meer in verdere onderhandelingen. Na consultatie bij de PvdA, CDA en VVD¹³², besloot de burgemeester echter niet de PvdA het initiatief te geven, maar naar een informateur te zoeken. Op 20 maart belde hij de politicoloog Rinus van Schendelen.

4.3 De 'Parkhotel onderhandelingen'

In een uitgebreid stuk in het *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* van 2003 doet de voormalig informateur Rinus van Schendelen zelf verslag van de gebeurtenissen die zich in de onderhandelingen van 2002 voltrokken. Informateurs hebben dat recht; om te publiceren over de door hen gevoerde onderhandelingen. Ook hier bestaat geen dwingend staatsrecht over.

In zijn artikel over de Rotterdamse informatieperiode geeft Rinus van Schendelen een interessant inkijkje in de Rotterdamse coalitieonderhandelingen van 2002. Van Schendelen beschikt over informatie waarover buitenstaanders niet beschikken. Door een deel van die informatie openbaar te maken begrijpen wij iets beter dan voorheen hoe die periode verliep. Toch moeten vooraf twee kanttekeningen bij het gebruiken van deze informatie worden geplaatst. Allereerst is er het risico dat het beeld niet volledig is; bepaalde vertrouwelijke documenten uit gevoerde gesprekken kunnen zijn weggelaten. Ten tweede; indien mensen over zichzelf schrijven neigen zij een te positief beeld te geven van hun eigen rol. Vaak ontbreekt een kritische zelfreflectie, of een commentaar van een derde persoon. Autobiografieën zijn hiermee in

¹²⁹ Notulen gemeenteraad, 15 maart 2002.

¹³⁰ Terugblikkend noemde toenmalig fractievoorzitter Van Gent deze zet van Fortuyn 'briljant'. Hij was nog de Partij van de Arbeid gewend 'die altijd met 6.7 en 5.6 wethouder het onderste uit de kan probeert te halen. Hij vond ook een belangrijke verklaring in het ontbreken van genoeg eigen goede mensen voor de wethoudersposten van Leefbaar; interview G. van Gent, 22 maart 2012.

¹³¹ R. Van Schendelen, "Katholieke of protestantse coalitievorming?", 252.

¹³² A. Oosthoek, *Pim Fortuyn en Rotterdam*, 140.

zekere zin vergelijkbaar. In dit geval worden de typeringen van Van Schendelen zelf buiten beschouwing gelaten.

Nadat Van Schendelen werd gevraagd door Ivo Opstelten om het nieuwe college te formeren nam hij zich voor voornamelijk een pragmatische aanpak te kiezen, waarbij zijn ervaring leerde dat 'patstellingen zelden berusten op inhoudelijke verschillen, die altijd bestaan en gewoonlijk overbrugbaar zijn [maar] meestal op persoonlijke wrijvingen'.¹³³ Na een korte persconferentie op 21 maart, waarin Van Schendelen benadrukte absoluut mogelijkheid te zien voor een werkbare coalitie – zonder een voorkeur uit te spreken voor een politieke samenstelling – begon hij op diezelfde dag de eerste informele gesprekken. Hij koos voor het Parkhotel als locatie voor de gesprekken; een comfortabel hotel op een rustige locatie, maar ook vlakbij het centrum van Rotterdam. Al tijdens deze eerste verkennende gesprekken vertelde Van Schendelen dat alle partijen in eerste instantie aangaven het liefst Leefbaar Rotterdam te zien in een nieuw college; ook de tweede partij, PvdA. De partijen waren het erover eens dat Leefbaar Rotterdam niet zou moeten worden uitgesloten, zoals in Antwerpen gebeurde met het publiekelijk aangekondigde 'cordon sanitaire' van het Vlaams Blok.¹³⁴ De VVD sprak wederom de voorkeur uit om samen te gaan met het CDA en D'66, het CDA gaf voorkeur aan samenwerking met Leefbaar Rotterdam en de PvdA ('desnoods VVD'). Leefbaar Rotterdam wilde slechts met de VVD en het CDA regeren, en sloot de PvdA expliciet uit.¹³⁵ Volgens Van Schendelen achten de overige fracties 'een college van Leefbaar Rotterdam, CDA en VVD, met of zonder D'66, niet zozeer het meest wenselijke als wel het best haalbare'.¹³⁶ Het volgende citaat illustreert de onderlinge sfeer van destijds:

*'Alle partijen stellen zich constructief en openhartig op. In een goede sfeer en ambiance komen zij los. Zij vertellen mij hun next-best collegevoorkeur, hun emoties en hun soms interne problemen. Mij vallen vooral vijf punten op: men accepteert, al of niet morrend, Leefbaar Rotterdam als onvermijdelijke collegepartij; men acht de programmatische verschillen tussen partijen geringer dan de emotionele; men verkeert inderdaad in een patstelling want geen van de grotere partijen 'beweegt'; men communiceert nauwelijks met elkaar; en vooral het CDA en de PvdA telefoneren volop met Haagse partijleiders.'*¹³⁷

Er lagen redelijk wat obstakels. De VVD en het CDA en de PvdA en Leefbaar Rotterdam waren felle tegenstanders geweest in de campagne. Tijdens zulke oriënterende gesprekken komen dat soort fricties vaak als eerste bovendrijven. Op zondag 24 maart werd duidelijk dat de spanningen tussen de VVD en het CDA nog wel overbrugbaar waren. Maar dit gold niet voor de spanningen tussen Leefbaar Rotterdam en de PvdA. Zo zeiden Pastors en Sörensen over de PvdA: 'de kiezers willen vernieuwing, de eigen fractieleden zouden samenwerking niet begrijpen en de

¹³³ R. Van Schendelen, "Katholieke of protestantse coalitievorming?", 252.

¹³⁴ *ibid.*, 255.

¹³⁵ *ibid.*

¹³⁶ *ibid.*

¹³⁷ *ibid.*, 256.

PvdA beledigt ons voortdurend.¹³⁸ Andersom waren de verwijten niet minder, zo noemde Hans Kombrink Pim Fortuyn in de media een 'Janmaat in het kwadraat' en een 'Haider-achtig type', waar hij eerder vergelijkingen trok met 'verschijnselen uit de 'jaren 30' en 'en een sterke man die durft te zeggen waar het op staat.'¹³⁹ Omdat de PvdA werd uitgesloten door Leefbaar Rotterdam werd door Van Schendelen aan de PvdA gevraagd om als eerste te bewegen; anders zou hij andere opties onderzoeken.¹⁴⁰ Het eerste gebeurde echter niet. Leefbaar Rotterdam, VVD en CDA bleken elkaar in de daaropvolgende gesprekken toch te kunnen vinden en op 26 maart bracht Van Schendelen zijn advies uit aan de burgemeester, waarmee hij de basis legde voor een coalitie tussen deze drie partijen. Achteraf rechtvaardigde Van Schendelen het besluit tijdens een persconferentie als volgt: er is nu 'potentieel zowel een werkbaar college als een stevige oppositie'.¹⁴¹ Maar ook Van Schendelen moet zich hebben gerealiseerd dat de gevonden meerderheid weliswaar een meerderheid was, maar wel een kleine. Gezamenlijk hadden de drie partijen 25 van de 45 zetels.

Hierna begon de daadwerkelijke invulling van een nieuw coalitieakkoord; de formatie. Anders dan de '20 uur' die Van Schendelen dacht nodig te hebben zou het onderhandelingsproces een krappe maand duren. Voor Rotterdamse begrippen ongekend lang. De verdeling was inmiddels bekend en CDA en VVD werden rijkelijk beloond met twee wethoudersposten; Leefbaar kreeg er drie. De wethouders voor Leefbaar waren Wim van Sluis, de Surinaamse Rabella de Faria en Marco Pastors. Sjaak van der Tak en Lucas Bolsius werden wethouder voor het CDA en Nico Janssens en Stefan Hulman voor de VVD. De belangrijkste punten voor het college waren extra veiligheid, behoud van zeggenschap over de haven, vergroting van Rotterdam Airport en afschaffing van de erfpacht.¹⁴²

Hiermee werd het startschot gegeven voor opnieuw een opzienbarende verandering in de Rotterdamse politiek. Niet alleen trad een nieuwkomer in het politieke landschap toe tot het bestuur van de stad, ook was er voor het eerst een 'rechts' college gevormd. Leefbaar Rotterdam bleek niet alleen de grote overwinnaar van de verkiezingen, maar ook van de coalitieonderhandelingen. Het coalitieakkoord werd als een overwinning gezien voor in het bijzonder Leefbaar Rotterdam en het CDA met een bovengemiddelde aandacht voor veiligheid, verantwoordelijkheid, 'normen en waarden' en immigratie.¹⁴³ Het spel was gespeeld. De PvdA lag eruit en was de grote verliezer van de onderhandelingen. De VVD, de grootste verliezer van de verkiezingen, slaagde erin alsnog in een college te komen. Programmatisch werden bijna alle

¹³⁸ R. Van Schendelen, "Katholieke of protestantse coalitievorming?", 257.

¹³⁹ 'Dit zagen we voor het laatste in de jaren dertig', *Rotterdams Dagblad*, 8 maart 2002.

¹⁴⁰ R. Van Schendelen, "Katholieke of protestantse coalitievorming?", 257.

¹⁴¹ *ibid.*, 259.

¹⁴² A. Oosthoek, *Pim Fortuyn en Rotterdam*, 162; 'Van Sluis: Haven blijft van gemeente', *ANP*, 22 april 2002; "Wethouder veilig geeft extra accent", *ANP*, 22 april 2002. 'Veiligheid en verantwoordelijkheid hoofdmoot college', *ANP*, 22 april 2002.

¹⁴³ 'Rotterdam wil burger opvoeden', *Algemeen Dagblad*, 22 april 2002; 'Rotterdam streng voor migrant', *Het Parool*, 22 april 2002; 'Partijen zetten vol in op veiliger stad', *Rotterdams Dagblad*, 22 april 2002; 'Nieuw Rotterdams college breekt met gedoogcultuur', *Het Financieel Dagblad*, 23 april 2002; 'Rotterdams program in geest Fortuyn én CDA', *NRC Handelsblad*, 23 april 2002; 'Keihard beleid voor een veilig Rotterdam', *De Telegraaf*, 23 april 2002.

punten van de door Leefbaar Rotterdam vooraf opgestelde 'leidraad' voor de verkiezingscampagne verwezenlijkt.¹⁴⁴ De partij stelde zich constructief op door een laag aantal wethoudersposten te verlangen en door de VVD en het CDA veel ruimte te gunnen.¹⁴⁵ Maar bovenal bleken goede onderlinge persoonlijke verhoudingen de doorslag te geven. De onderhandelaars kenden elkaar niet, maar wisten elkaar goed te vinden.¹⁴⁶

4.4 Leefbaar versus de PvdA: tegen de elite?

Het hierboven weergegeven verslag van Van Schendelen is nooit bestreden. Het resultaat van de onderhandelingen wel. Als dé bestuurderspartij van de stad zou de PvdA niet langer deelnemen aan het stadsbestuur. De PvdA kwam op basis van persoonlijke conflicten niet tot coalitiedeelname. Hen werd ook verweten verantwoordelijk te zijn voor een bepaalde bestuurscultuur. In *Elsevier* omschreef Geertjan van Schoonhoven deze cultuur als een typisch Rotterdamse: een 'megalomane' cultuur in de 'minst calvinistische stad van Nederland', doelend op kritiek die zich richtte vaak te grote projecten, grootstedelijke vernieuwing en de weinige aandacht voor 'kleinere' dagelijkse problemen.¹⁴⁷ Hoewel de PvdA sinds de Tweede Wereldoorlog in het stadsbestuur had gezeten en zeker de dominante rol heeft gespeeld, konden dergelijke grote verwijten niet volledig aan de belangrijkste bestuurderspartij toegekend worden. Toch werd de PvdA wel geassocieerd met deze bestuurscultuur. Het verzet hiertegen uitte zich in twee richtingen. Enerzijds werd het gemeentebestuur verweten niet te hebben geluisterd naar de Rotterdammers. Naast de in hoofdstuk 3 beschreven felle campagneretoriek van Leefbaar Rotterdam noemde Leefbaar Rotterdam het door de PvdA-wethouder Kombrink gelanceerde nieuwe Centraal Station bijvoorbeeld 'megalomaan'.¹⁴⁸ Tegelijkertijd ageerde Leefbaar Rotterdam tegen het uitblijven van maatregelen op een aantal terreinen, onder de noemer 'schoon, heel en veilig'. Direct na de verkiezingen pleitte zij voor stevige nieuwe maatregelen. Zo was Leefbaar Rotterdam fel over wetsovertreders, van snelheidsduivels tot zwartrijders; dezen zouden gestraft moeten worden door middel van een 'aso-tax'.¹⁴⁹ En er moesten maatregelen komen tegen bedelaars: 'ik schaam me soms voor de stad als ik die bedelaars rond zie gaan. Dat we dat laten bestaan', zo zei één van de raadsleden.¹⁵⁰ Maar Leefbaar Rotterdam stelde zich ook constructief op: zo werd er met de coalitiepartners een verklaring ondertekend waarbij ze beloofde 'te streven naar een harmonieuze omgang van oude en nieuwe Rotterdammers, gebaseerd op wederzijds respect'.¹⁵¹ Nog een kenmerkend voorbeeld was de toenadering van

¹⁴⁴ 'Leefbaar Rotterdam verandert lokale politiek, *Rotterdams Dagblad*, 1 mei 2002.

¹⁴⁵ 'Leefbaar Rotterdam gunde partijen de tijd', *De Volkskrant*, 23 april 2002; 'Coalitie Rotterdam met nieuw elan, *Algemeen Dagblad*, 23 april 2002.

¹⁴⁶ Interview G. van Gent, 22 maart 2012; gesprek R. Sörensen, 5 maart 2012.

¹⁴⁷ 'Wat bezielt Rotterdam?', *Elsevier*, 6 april 2002.

¹⁴⁸ 'Politiek aarzelt over uitgekleeft CS-plan; LR hoe dan ook tegen', *Rotterdams Dagblad*, 6 april 2002.

¹⁴⁹ 'Nieuw college: aso-tax voor Rotterdammers', *Algemeen Dagblad*, 9 april 2002.

¹⁵⁰ 'Leefbaar' wil einde aan bedelen', *Rotterdams Dagblad*, 17 april 2002.

¹⁵¹ 'Wat bezielt Rotterdam?', *Elsevier*, 6 april 2002.

Leefbaar Rotterdam tot de deelgemeenten. Binnen de deelgemeenten, waar veel PvdA-ers actief waren, was de vrees groot dat de komst van Leefbaar, die voor afschaffing van deze politieke en bestuurlijke laag waren, verstrekkende gevolgen zou hebben. Maar Leefbaar-voormannen Fortuyn en Sörensens gingen na de verkiezingen al snel korte gesprekjes aan waar de grootste angsten bij deze deelgemeentebestuurders werden weggenomen.¹⁵² 'Voor een partij die al in de hoek bij de bruinhemden was gezet, [was] dat verrassend gematigde taal', zo concludeerde *Elsevier*.¹⁵³

Tegelijkertijd was de gebeten hond, de PvdA, teleurgesteld. Zij had graag nog een kans gekregen om deel te nemen aan de gesprekken. Tijdens de onderhandelingen werd al snel geconstateerd dat de PvdA en Leefbaar Rotterdam er onderling nooit uit zouden komen.¹⁵⁴ Dit zou op het eerste gezicht ook niet logisch zijn geweest; beide partijen zetten zich fel tegen elkaar af. Maar bij een aantal betrokkenen bestond toch ook de behoefte om de beide grootste partijen in het belang van de stad te 'nader tot elkaar te brengen' en de onderlinge persoonlijke strijd te staken. Desalniettemin overheerste de gedachte dat de partij steken had laten vallen en trok zij kritisch conclusies. Lijsttrekker Els Kuiper merkte op dat 'er onvoldoende is gereageerd op veranderingen in de samenleving' en fractievoorzitter Cremer zei 'we moeten niet het beeld scheppen dat we er uit zijn om op dezelfde voet verder te gaan'.¹⁵⁵

Ook het nieuwe plan van aanpak dat tijdens de formatieonderhandelingen werd gelanceerd baarde opzien. De nadruk kwam te liggen op thema's als veiligheid, wijkaanpak en multiculturele samenleving. Specifiek noemde de fractievoorzitter de 'aanwezigheid van asielzoekers en illegalen' en de 'criminaliteit onder Marokkaanse en Antilliaanse jongeren'.¹⁵⁶ De PvdA leek al snel de thema's waarop Leefbaar een dergelijk succes boekte te willen adresseren. Bij het afronden van het definitieve collegeakkoord eind april 2002 reageerde de PvdA al snel in de richting van de nieuwkomer. 'Het [collegeakkoord] is oude wijn in oude zakken, zonder consistentie van beleid. [...] De vraag is wat er overblijft van het beeld dat Leefbaar Rotterdam eerder de lucht in slingerde'.¹⁵⁷ Maar ook inhoudelijk was er kritiek vanuit de PvdA. Zo stelde Leefbaar Rotterdam zich op twee punten anders op: het 'megalomane' CS-plan werd niet langer geblokkeerd en de haven werd deels geprivatiseerd, waar Leefbaar Rotterdam eerder tegen 'uitlevering' van de haven was.¹⁵⁸ Leefbaar Rotterdam had dus concessies gedaan, en dat was ook merkbaar aan de andere reacties op het nieuwe coalitieakkoord. Zowel de Rotterdamse ambtenaren als de moslimorganisaties en de daklozenopvang van de Pauluskerk – alle beducht

¹⁵² 'Deelgemeenten doen niet meer 'braaf' mee met Coolsingel', *Rotterdams Dagblad*, 11 april 2002.

¹⁵³ 'Wat bezielt Rotterdam?', *Elsevier*, 6 april 2002.

¹⁵⁴ 'PvdA ligt eruit in Rotterdam', *Rotterdams Dagblad*, 26 maart 2002.

¹⁵⁵ 'PvdA trekt boetekleed aan', *Rotterdams Dagblad*, 24 april 2002.

¹⁵⁶ 'PvdA gaat met nieuw plan van aanpak de oppositie in', *Rotterdams Dagblad*, 15 april 2002.

¹⁵⁷ 'PvdA: akkoord is oude wijn in oude zakken', *ANP*, 22 april 2002.

¹⁵⁸ 'PvdA hekel't 'schreeuwcollege' Rotterdam', *Rotterdams Dagblad*, 23 april 2002.

voor de gevolgen van de komst van Leefbaar Rotterdam – verklaarden dat het coalitieakkoord ‘hoopgevend’ was.¹⁵⁹ Het *NRC Handelsblad* maakte een treffende analyse:¹⁶⁰

‘Zonder veel geruzie en binnen redelijke termijn is in Rotterdam de collegevorming afgerond. [...] Verliezer was de PvdA, die decennialang in de Maasstad de dienst uitmaakte. Deze twee partijen hebben elkaar als partners in een college wijselijk uitgesloten. De PvdA voert de komende vier jaar oppositie. Dat zal wennen zijn, maar deze rol biedt behalve de teleurstelling over de gemiste macht ook nieuwe kansen. De partij is het contragewicht van een college dat heel slim ‘burgerlijk’ wordt genoemd – niet rechts – en kan nuttig werk verrichten als controleur van het democratische proces.’
[..]

‘[Er is] een coalitieakkoord opgesteld dat een mengeling is van authentiek ogende Rotterdamse daadkracht en retoriek van de ‘we zijn het zat’-soort die past bij anti- en apolitieke nieuwkomers. Op z’n best is dit verfrissend. Bij vlagen levert het holle woorden op en uitroeptekens die de plaats innemen van nadere uitleg over de manier waarop men denkt zijn plannen waar te maken. Veranderingen zullen er zeker zijn in Rotterdam, van een sterk gewijzigde cultuur van verantwoording afleggen tot het direct aanspreken van de burger om zijn stad schoon te houden’.

Leefbaar Rotterdam profileerde zich in de campagne weliswaar als een echte anti-elite partij, maar leek al snel over te gaan tot het maken van constructieve afspraken en het doen van pijnlijke concessies. Fortuyn zelf vond dat er ‘niet echt [was] ingeleverd bij de onderhandelingen’.¹⁶¹

4.5 Conclusie

De harde en polariserende toon van Leefbaar Rotterdam in de campagne, met het bekende resultaat als gevolg, maakte al snel plaats voor een meer constructieve houding. De vijandigheid tussen Leefbaar Rotterdam en de PvdA bleef; daarvoor was er teveel gezegd. Dit zorgde ervoor dat de PvdA vooral op persoonlijke basis geen kans van slagen had in de coalitieonderhandelingen. De verschillen waren niet meer te overbruggen. Zij werd dan ook al snel uitgesloten van verdere vervolggesperkken. Eén van de eerste opvallendste elementen van de constructieve houding van Leefbaar Rotterdam was het al bij voorbaat weggeven van een meerderheid in de nog te vormen coalitie, door met slechts drie van de zeven wethouders genoeg te nemen. Hieruit sprak vertrouwen in de richting van VVD en CDA. Met name Fortuyns open houding bleek doorslaggevend in deze onderhandelingen, en de partij wist onder zijn leiding al snel over te schakelen van een ‘campagnemodus’ naar een ‘onderhandelingsmodus’.

¹⁵⁹ ‘Rotterdamse ambtenaren vatten moed; Harde taal LR valt achteraf toch wel mee’, *De Volkskrant*, 24 april 2002; ‘Rotterdamse moslims: coalitieakkoord hoopgevend’, *ANP*, 22 april 2002.; Dominee Visser noemt akkoord ‘niet superslecht’, *ANP*, 22 april 2002.

¹⁶⁰ ‘Proeftuin Rotterdam’, *NRC Handelsblad*, 23 april 2002.

¹⁶¹ ‘Fortuyn: ‘Niet echt ingeleverd bij onderhandelingen’, *ANP*, 22 april 2002.

Ten tweede bleken ook de onderhandelingen zelf, volgens de reflectie van Van Schendelen, open en pragmatisch te zijn verlopen, waarbij alle gesprekspartners tot weinig onderling conflict kwamen en de kaarten open op tafel werden gelegd. Als laatste viel ook de toon in de eerste debatten tijdens de onderhandelingsperiode van Leefbaar Rotterdam mee. Weliswaar adresseerde de nieuwkomer nieuwe thema's als veiligheid en immigratie en uitte zij zich ook in vaak harde bewoordingen, zij ging ook geregeld op inhoudelijke basis de debatten aan. Het resulteerde uiteindelijk in een pragmatisch coalitieakkoord met nieuwe thema's, dat ook redelijk goed ontvangen werd. De onderhandelingsperiode was één van de eerste tekenen dat Leefbaar Rotterdam zich constructiever zou opstellen dan vooraf werd verwacht.

5. De eerste collegejaren (2002-2004)

Met de kennis van de ontstaansgeschiedenis en de opkomst van Leefbaar Rotterdam, het verkiezingssucces en de daaropvolgende onderhandelingen, zoeken we naar antwoorden op de vragen hoe deze partij zich bestendigde in een bestaand establishment, hoe deze partij zich staande hield in het politieke debat, en hoe de partij bestuurlijk opereerde? Hoe kon het dat de partij stand hield tot bijna het einde van de collegeperiode? En hoe kon hun stijl van politiek en besturen gekarakteriseerd worden?

5.1 Het eerste échte debat

Op 25 april 2002 werd de nieuwe coalitie aan de Raad gepresenteerd en stonden de nieuwe raadsleden te popelen het eerste debat onder de nieuwe omstandigheden aan te gaan. Het debat kenmerkte zich door incidenten en wederzijds onbegrip: in het eerste gedeelte, bij de afscheidsrede van de oud-wethouder Meijer (GL), die verkapt kritiek uitte op Leefbaar Rotterdam, liep bijna de voltallige fractie van Leefbaar Rotterdam de zaal uit.¹⁶² Het bleek het startschot voor een onrustig eerste debat waarin Leefbaar Rotterdam al snel werd verweten het debat zelf niet aan te gaan. Cremers (PvdA): *'Dit is nou precies waar het om gaat, Fortuyn gaat het debat nooit aan. Toen het vanochtend de moeite waard was om te luisteren naar Meijer, liepen de Leefbaar-leden naar buiten. Op een ander moment geven ze aan dat ze dit politieke spel niet willen meespelen. Dat is de manier waarop Leefbaar Rotterdam discussieert. Het is gewoon geen debat'*.¹⁶³ Cremers vergat alleen even dat de raadsleden van Leefbaar juist wegliepen omdat zij niet mochten reageren, maar ook de coalitiepartijen VVD en CDA toonden zich verbaasd en vonden het 'niet nodig'.¹⁶⁴ De partij zou zich verder weinig aantrekken van bestaande gedragsregels. Zo zei oprichter Sörensen over het voorval: 'dat schijnt tegen de etiquette te zijn, maar daar trekken wij ons geen fuck van aan'.¹⁶⁵ Het *Rotterdams Dagblad* noemde de nieuwe vorm van debatteren van de Leefbaren in de raad één van 'conservatief vijanddenken'.¹⁶⁶ In elk geval stond vast dat de twee kemphanen uit de campagne, PvdA en Leefbaar Rotterdam, lijnrecht tegenover elkaar stonden. Het was voor *Trouw* zelfs aanleiding te spreken van een 'urenlang durende koude oorlog' tussen Leefbaar Rotterdam en PvdA.¹⁶⁷ Constructief was dit debat zeker niet. Maar als winnaar van de onderhandelingen had Leefbaar Rotterdam dan ook weinig te duchten.

Naast kritiek op de stijl van de nieuwkomer was er ook kritiek op de inhoud van het nieuwe coalitieakkoord. Zo vroeg 'de ene na de andere fractie om nadere uitwerkingen,

¹⁶² 'Scheidend wethouder jaagt Leefbaar raadszaal uit', *ANP*, 25 april 2002; 'Fractie Leefbaar' loopt weg uit raad, *Rotterdams Dagblad*, 26 april 2002.

¹⁶³ *ibid.*; notulen raadsvergadering 25 april 2002.

¹⁶⁴ 'Fractie 'Leefbaar' loopt weg uit raad', *Rotterdams Dagblad*, 26 april 2002.

¹⁶⁵ 'Echte liefde is nog ver te zoeken; niet elk raadslid kan geleerdheid Fortuyn volgen', *De Volkskrant*, 26 april 2002.

¹⁶⁶ 'Partijen in Rotterdam luisteren nu al niet meer naar elkaar', *Rotterdams Dagblad*, 26 april 2002.

¹⁶⁷ 'Een globaal hard, mager document'; coalitie-akkoord Rotterdam', *Trouw*, 26 april 2002.

concretisering en verduidelijkingen'.¹⁶⁸ De oppositiepartijen vonden het akkoord 'te globaal, te hard en te mager onderbouwd'.¹⁶⁹ Leefbaar Rotterdam en de overige coalitiepartijen reageerden dat het een akkoord 'op hoofdlijnen' was; de wethouders zouden hier later nog verdere invulling aan geven.¹⁷⁰ Bestudering van het collegeakkoord, dat de coalitiepartijen zelf omschreven als 'een nieuwe aanpak, een nieuw elan', maakt duidelijk dat de coalitie twee belangrijke doelen had: 'een harde aanpak van de onveiligheid in de stad en de dringende noodzaak de sociale verbondenheid in de stad te herstellen en te versterken', en dan voornamelijk op het gebied van integratie.¹⁷¹ De kritiek van de oppositiepartijen is wel begrijpelijk: hoewel het collegeprogramma duidelijke doelen, prioriteiten en resultaatverwachtingen schetste, bleef de concrete invulling daarvan slechts beperkt tot vier 'a4'tjes'.¹⁷² Toch had het coalitieakkoord in elk geval één duidelijkheid gecreëerd: de stad moest weer veilig worden, en één waar de inwoners zich weer thuis voelden.¹⁷³ Leefbaar Rotterdam presenteerde zich als de partij die aan deze behoefte gehoor kon geven. Omdat de VVD en het CDA coalitiepartners waren geworden, was het logisch dat de PvdA de grootste aanvallen te verduren zou krijgen; samen met GroenLinks representeerde het de 'oude elite' van de stad Rotterdam.

Het eerste debat liet weinig kansen over voor de coalitie om een breder draagvlak te vergaren bij de oppositie. Zowel PvdA als GroenLinks gaf het vertrouwen in de coalitie aan het einde op.¹⁷⁴ Fortuyn concludeerde: 'als dit de toonzetting moet worden voor de komende vier jaar, wordt het mij droef te moede'.¹⁷⁵ De nieuwkomer, die toch succesvol uit de onderhandelingen kwam, bleek met veel misbaar te worden ontvangen in de raad. Als grootste partij én coalitiepartij zou Leefbaar Rotterdam als hoogste boom de meeste wind moeten gaan vangen.

5.2 Vechten tegen de mores

De kersverse Rotterdamse samenstelling bleek voor menig kenner voer voor discussies. Het Rotterdamse college werd op 25 april 2002 gepresenteerd, maar negen dagen daarvoor, op 16 april 2002, diende het kabinet Kok-II zijn ontslag in naar aanleiding van het NIOD-rapport over de val van Srebrenica. Al direct werd besloten de verkiezingen voor de Tweede Kamer zo snel mogelijk te houden; ze werden gepland op 15 mei 2002. De Rotterdamse ontwikkelingen vielen dus samen met de campagnes voor de Tweede Kamerverkiezingen. Hier zat nog een extra dimensie aan: de fractievoorzitter van Leefbaar Rotterdam, Pim Fortuyn, was tegelijkertijd de lijsttrekker van zijn eigen LPF (Lijst Pim Fortuyn). De 'casus' Rotterdam werd dus gezien in het

¹⁶⁸ 'Een globaal hard, mager document'; coalitieakkoord Rotterdam', *Trouw*, 26 april 2002.

¹⁶⁹ *ibid.*

¹⁷⁰ 'College van start met babygehuil', *Rotterdams Dagblad*, 26 april 2002.

¹⁷¹ Collegeprogramma 2002-2006, 'Het nieuwe élan van Rotterdam', 6.

¹⁷² *ibid.*, 38-41.

¹⁷³ 'Geen daden maar woorden; het tobberige en bureaucratische Rotterdam', *NRC Handelsblad*, 27 april 2002.

¹⁷⁴ 'Scheidend wethouder jaagt Leefbaar raadszaal uit', *ANP*, 25 april 2002.

¹⁷⁵ Notulen gemeenteraad, 25 april 2002.

licht van de Tweede Kamerverkiezingen, waardoor Rotterdam onder een vergrootglas werd bekeken.¹⁷⁶ Er werd gevreesd dat de overdonderende verkiezingsuitslag in Rotterdam navolging zou vinden op landelijk niveau. Een maand later zouden sommige media concluderen dat de verschillen tussen het lokale Leefbaar Rotterdam en de landelijke LPF wel degelijk groot waren¹⁷⁷, maar in die maand – mei 2002 – zouden de omstandigheden ook volledig veranderen.

In de eerste week na installatie van het nieuwe college leek Leefbaar er net zo hard in te gaan als in de campagne maar in de analyses achteraf bleek de nieuwe partij toch vooral verantwoordelijk te zijn omgegaan met haar nieuwe status. Zij brak weliswaar met tradities door nieuwe thema's aan te snijden en te verwezenlijken in een coalitieakkoord, maar koos haar wethouders zorgvuldig en bood VVD en CDA alle ruimte in het nieuwe college. Dat Leefbaar in de Raad echter nog steeds niet goed wist om te gaan met de heersende mores, bleek wel tijdens het debat van 16 mei waar een strijd plaatsvond over de verdeling van verschillende raadscommissies. De PvdA had zich voorgenomen om oudgedienden Hans Kombrink en Els Kuiper naar voren te schuiven voor het voorzitterschap van twee belangrijke commissies, waar Leefbaar Rotterdam-wethouders verantwoordelijk voor waren. Dit viel slecht bij Leefbaar Rotterdam, maar ook bij D'66 en GroenLinks. Marco Pastors (LR): 'De PvdA laat opnieuw zien dat het nog steeds geen gevoel heeft voor de nieuwe politieke verhoudingen'. GroenLinks-fractievoorzitter Bea Kruse: 'niet handig, niet verstandig'.¹⁷⁸ Tegelijkertijd beschuldigde de PvdA Leefbaar Rotterdam van 'machtswellust', door de moeizame onderhandelingen over de commissies. Leefbaar Rotterdam had zichtbaar moeite met de koehandel van de raadspolitiek.

De nieuwkomer had ook zichtbaar moeite zich aan te passen aan andere bestaande politieke (gedrags-)regels. Exemplarisch was dat raadslid Van der Hilst vergat een handtekening onder zijn eigen amendement te zetten, en tevens niet door had dat hij met zijn amendement kritiek uitte op zijn eigen werkgever. Dit euvel werd later tijdens het debat opgelost door een ander raadslid het amendement te laten indienen.¹⁷⁹ Maar andere voorbeelden zijn ook te vinden. Zo wilde hetzelfde raadslid tijdens het agendapunt 'ingekomen mededelingen' terugkomen op een aantal eerder gestelde schriftelijke vragen en stelde het vraagtekens bij de gewoonte om tijdens een stemming de tegenstemmen te tellen, in plaats van de voorstemmen.¹⁸⁰ Desalniettemin erkende Sörensen namens Leefbaar Rotterdam de moeite die zij had met de bestaande mores: 'er worden nog veel fouten gemaakt, zoals ik deze vergadering ook heb geconstateerd en nog niet iedereen is gewend'.¹⁸¹ Ondanks de onwennigheid liet de nieuwkomer tekenen zien van een bereidheid om zich aan te passen aan de mores van de Raad.

¹⁷⁶ 'Proeftuin Rotterdam', *NRC Handelsblad*, 23 april 2002.

¹⁷⁷ 'Rotterdam is geen politieke proeftuin meer', *Het Financieele Dagblad*, 24 mei 2002.

¹⁷⁸ 'Raad ruziet door over commissies', *Rotterdams Dagblad*, 16 mei 2002; Notulen raadsvergadering 16 mei 2002.

¹⁷⁹ 'Leefbaar Rotterdam worstelt nog met vele politieke mores', *Rotterdams Dagblad*, 17 mei 2002; Notulen raadsvergadering 16 mei 2002.

¹⁸⁰ *ibid.*

¹⁸¹ Notulen raadsvergadering 16 mei 2002.

Deze houding is des te opmerkelijker indien de context wordt geschetst: tien dagen voor dit debat werd de politieke voorman van Leefbaar Rotterdam, Pim Fortuyn, op het mediapark in Hilversum om het leven gebracht. De ophef en ontsteltenis die niet alleen in Rotterdam, maar ook landelijk ontstond verboederde de grootste tegenstanders. Zo noemde PvdA-er Kombrink de dood van Fortuyn een 'dieptepunt' in zijn carrière¹⁸² en sprak fractievoorzitter Cremers (PvdA) tijdens de herdenking de hoop uit dat 'zijn fractie zijn stem levend zal houden'.¹⁸³ De bevolking leek massaal geschokt te zijn en voelde zich verwant met de politieke nabestaanden van Fortuyn. Ook keerde een groot deel zich af van deze 'gevestigde politiek en haar iconen'.¹⁸⁴ Zo werd er een spandoek aan het stadhuis gehangen: 'Wouke en Wim, nu je zin?', refererend aan de journalist Wouke van Scherrenburg en premier Wim Kok, die door Fortuyn verweten werden te 'demoniseren'. Als vertegenwoordigers van het geluid van Fortuyn, kreeg Leefbaar Rotterdam in de Rotterdamse politiek een nieuwe rol: die van de erfopvolger. Iets meer dan een week later werd Ronald Sörensen door de fractie benoemd tot nieuwe fractievoorzitter.¹⁸⁵ Op 16 mei werd ook de landelijke politiek herinnerd aan de oude leider van Leefbaar Rotterdam. De LPF boekte een overweldigende verkiezingsoverwinning; een overwinning die de Rotterdamse raadsleden waren niet verraste.¹⁸⁶

5.3 Van protest naar besturen

Uit de hiervoor beschreven beginperiode van Leefbaar Rotterdam wordt duidelijk dat de partij zichtbaar moeite had met haar snelle succes en nieuwe rol; van campagne- tot aan de directe periode na de verkiezingsuitslag. Door verantwoordelijkheid te nemen slaagden de coalitieonderhandelingen. De nieuwkomer werd hiermee wel – wederom – snel geconfronteerd met een nieuwe verantwoordelijkheid. Die van besturen. Hoe slaagde Leefbaar Rotterdam erin én de grote stad Rotterdam te besturen én tegelijkertijd de rol van buitenstaander in de politiek te handhaven?

De belangrijkste spelers in het veld, na het overlijden van Pim Fortuyn, waren de nieuwe wethouders Van Sluis, De Faria en Pastors en de fractievoorzitter Ronald Sörensen. De oorspronkelijke strategie om de zittende politiek op te schudden verschoof naar een behoefte om tegemoet te komen aan de nagelaten idealen van Pim Fortuyn. Inhoudelijk, zoals het invoeren van een strenger veiligheids- en integratiebeleid, maar ook fundamenteel bestuurlijk, zoals het invoeren van collegetargets en afrekenen op resultaat. Elementen waar de vorige coalities naar de mening van de Leefbaren niet aan voldeden. De nieuwe wethouder 'Veilig', De Faria, sprak de ambitie uit om 'meer onderling samen te werken' en 'duidelijke doelen' te stellen. Tegelijkertijd stelde zij ook snel de hoge verwachtingen bij: 'we kunnen niet alle problemen in vier jaar

¹⁸² 'Tranen en gebed in de fractiekamer van Leefbaar', *Rotterdams Dagblad*, 7 mei 2002.

¹⁸³ 'Rotterdamse raad herdenkt Pim Fortuyn', *ANP*, 8 mei 2002.

¹⁸⁴ 'Leefbaren in Rotterdam zoeken ook geen opvolger', *Het Parool*, 8 mei 2002.

¹⁸⁵ 'Sörensen fractievoorzitter Leefbaar Rotterdam', *ANP*, 14 mei 2002.

¹⁸⁶ 'Deze keer zag het stadhuis de aardbeving aankomen', *Rotterdams Dagblad*, 16 mei 2002.

oplossen'.¹⁸⁷ Marco Pastors (Fysieke Infrastructuur) stelde zich ook pragmatisch op in een interview met *De Volkskrant*. 'Ten opzichte van de gemiddelde politicus zitten wij strakker in elkaar. We kijken minder naar wat voor gedoe we ergens mee gaan krijgen in de gemeenteraad en meer naar wat voor probleem er ligt en hoe we dat moeten oplossen'. En, Pastors vond Leefbaar Rotterdam 'reëler' dan de gemiddelde politicus: 'je moet realistisch zijn over wat haalbaar is met de gemeentelijke organisatie. Wij zijn veel beter op de hoogte van wat er mogelijk is in de markt'. Zodoende deed Pastors de directeurs van de gemeente het verzoek om per dienst twee jonge talenten te leveren, waarmee hij samen zijn inbreng aan het collegeprogramma kon schrijven.¹⁸⁸ Wethouder Van Sluis (Havenzaken, Economie en Milieu) stelde zich niet anders op. In *Het Financieele Dagblad* sprak hij de wens uit de haven onder te brengen in een NV, buiten de controle van de gemeenteraad, tegen de nadrukkelijke wens van wijlen Fortuyn in. Hij gaf tevens toe dat hij zich als nieuwe wethouder terdege bewust was van het feit dat hij zich vooral zou bezighouden met uitvoering van 'oud' beleid. '*Door nieuwe plannen te maken en die dan niet uit te voeren, koop je niets. Natuurlijk zal ik nieuw beleid ontwikkelen, want zonder visie ben je nergens. Ik ben me ervan bewust dat ik van de PvdA het verwijt kan krijgen: jullie staan op onze schouders. Mijn reëliek is simpel: dat heet nu continuïteit van het bestuur!*'.¹⁸⁹ Deze uitspraken waren des te opvallender, doordat toch algemeen werd verwacht dat de partij zich ook in coalitieverband nog even uitgesproken zou uitlaten als daarvoor.

De terugblikken op de eerste honderd dagen waren wisselend. Volgens de raadsleden was van een 'nieuw elan' nauwelijks sprake. De criticasters baseerden zich voornamelijk op het voortborduren van het nieuwe college op bestaand beleid. Het *Financieele Dagblad* schreef daar een op zich illustrerende analyse over in aanloop naar het nog vast te stellen nieuwe collegeprogramma met de nieuwe targets. Zij sprak over de wethouders als mensen die een 'business-as-usual-houding' uitstralen en die 'de schutkleur van hun omgeving aannemen'. Twee van de drie nieuwe wethouders (Pastors en Van Sluis) hadden geen voorgaande bestuurlijke ervaring.¹⁹⁰ Maar ook inhoudelijk kon worden geconstateerd dat het 'masterplan' Rotterdam Centraal bijvoorbeeld gewoon doorging en de haven deels werd geprivatiseerd.¹⁹¹ 'De vaart zit er nog niet in', aldus toenmalig fractievoorzitter van de VVD George van Gent. Bea Kruse (GroenLinks) 'merkte nog maar heel weinig van de beloofde veranderingen'. En PvdA-er Peter van Dijk constateerde een 'zuchtje nieuwe wind'.¹⁹² Toch was niet iedereen het daar mee eens. Het *Algemeen Dagblad* schreef over 'een ommezwaai van het stadsbestuur die langzaam aan gestalte kreeg'. De gezagsdriehoek (Burgemeester, Korpschef en Hoofdofficier) zou volgens het college sneller ingrijpen en effectiever optreden.¹⁹³ Zelf sprak het college over het 'Leefbaar-

¹⁸⁷ 'Wethouder Veiligheid schroeft ambities terug', *Algemeen Dagblad*, 7 juni 2002.

¹⁸⁸ 'Ik zei altijd: joh Pim, jouw tijd komt nog', *De Volkskrant*, 14 juni 2002.

¹⁸⁹ 'Oud' beleid is basis nieuw elan', *Het Financieele Dagblad*, 17 juni 2002.

¹⁹⁰ 'Leefbaar Rotterdam zorgt niet voor nieuw elan', *Het Financieele Dagblad*, 8 juli 2002.

¹⁹¹ *ibid.*

¹⁹² 'De storm is gaan liggen', *Rotterdams Dagblad*, 27 juli 2002.

¹⁹³ 'Nieuwe bezems vegen schoon', *Algemeen Dagblad*, 3 augustus 2002.

effect'.¹⁹⁴ Politie en justitie waren nadrukkelijker aanwezig en de burgemeester hamerde op veiligheid in de stad. Zo werd de Keileweg (een prostitutiezone) snel gesloten na klachten van omwonenden over aanhoudende drugsoverlast, en introduceerde de burgemeester het 'lik-op-stukbeleid', waar het afkondigen van gebiedsverboden onder viel voor overlastgevende verslaafden.

Deze hardere aanpak was ook terug te vinden in de politieke geluiden vanuit Leefbaar Rotterdam buiten het college. Leefbaar Rotterdam stelde voor het bedelen op straat aan te pakken. Door een verbod in te stellen in een APV (Algemene Plaatselijke Verordening) zou bedelen strafbaar kunnen worden.¹⁹⁵ De kunst- en cultuursector was met 9 miljoen euro één van de grootste posten waarop bezuinigd zou worden; 'de sector moest de zaken niet zieliger voorstellen dan ze zijn', aldus raadslid Michiel Smit.¹⁹⁶ Van laatstgenoemde kwamen ook de schriftelijke vragen aan het college waarin gesteld werd dat imams in Rotterdam verplicht Nederlands of Fries zouden moeten spreken.¹⁹⁷

De wind sloeg dan ook om in de maand dat het college het definitieve collegeprogramma presenteerde. In de pers en in de raad werd niet langer geconstateerd dat het vrij marginaal was wat het college presenteerde, maar veranderde de toon naar één van daadkracht.¹⁹⁸ Ook bij de grootste oppositiepartij PvdA veranderde het sentiment licht: 'ik hoop dat het college met Leefbaar Rotterdam een succes wordt', was te horen bij een discussiebijeenkomst. Deze was ingesteld naar aanleiding van het door Bert Cremers gepresenteerde rapport 'De lange weg naar herstel naar vertrouwen, een analyse van de verkiezingsnederlaag'.¹⁹⁹ Op emotionele wijze probeerde de partij langzaamaan de wonden te likken en te erkennen dat de tijdsgeschiedenis was veranderd; ook in Rotterdam. De parallellen met het nieuwe kabinet Balkenende I werden ook getrokken.²⁰⁰ Daar waar Balkenende ambitieus was op veiligheidsgebied, deed Rotterdam er nog een schepje bovenop. Het collegeprogramma bevestigde dit beeld. Niet alleen werden alle bedelaars, criminelen en illegalen hard aangepakt, maar ook werd het college afrekenbaar op targets. Het aantal junks en criminelen moest, ongeacht de context, een x aantal honderd naar beneden. 'Uit de toon, uit de omvang, uit de cijfermatige aanpak blijkt dat het stadsbestuur echt alles op alles wil zetten om Rotterdam uit de criminele top drie lijstjes te krijgen', constateerde

¹⁹⁴ 'Hardere aanpak', *Algemeen Dagblad*, 5 augustus 2002.

¹⁹⁵ 'Leefbaar Rotterdam: 'Bedelen nu aanpakken'', *Rotterdams Dagblad*, 23 augustus 2002.

¹⁹⁶ 'Of Luxor of Schouwburg of Doelen kan de deuren sluiten', *Rotterdams Dagblad*, 29 augustus 2002; 'Rotterdamse kunst wacht zware tijd', *De Volkskrant*, 2 september 2002.

¹⁹⁷ 'Geluk ergert zich aan 'losse flodders' LR', *Rotterdams Dagblad*, 7 september 2002.

¹⁹⁸ 'Nieuwe wind stadhuis merkbaar in stad', *Rotterdams Dagblad*, 14 september 2002; de betrokkenen van toen zijn nog steeds trots op deze 'daadkracht', zie ook 'Leefbaren kijken met gemengde gevoelens terug', *Algemeen Dagblad*, 15 maart 2012.

¹⁹⁹ 'Diepe identiteitscrisis bij PvdA kan lang duren', *Rotterdams Dagblad*, 29 mei 2002.

²⁰⁰ 'Rotterdamse lef', *Rotterdams Dagblad*, 19 september 2002.

het *Rotterdams Dagblad*.²⁰¹ De prioriteit die aan veiligheid werd gegeven²⁰² werd gezien als een grote overwinning voor de Leefbaren, die de veiligheid financierden door lokale belastingen te verhogen en een beroep te doen op de nationale overheid. Toenmalig directeur Veilig bij de gemeente Rotterdam Ton Quadt spreekt nog steeds met weemoed over deze periode en vertelt er enthousiast over. Om een beeld te geven van dit veiligheidsbeleid een korte schets van een gesprek met hem:

In 2002 was er een algehele ontevredenheid in Nederland, mensen werden geconfronteerd met economische achteruitgang en veiligheid is altijd een luxe artikel geweest. Veel mensen waren nog in de illusie dat de overheid de puinhopen op straat toch wel opruimde. Door een gebrek aan vaardigheden heeft de onderklasse in Rotterdam nooit kunnen profiteren van de verworvenheden die de welvaart eind jaren negentig met zich meebracht. Omdat deze groep in Rotterdam extra groot was verklaarde dit voor een groot deel de opkomst van Pim Fortuyn.

Hans Anderson werd door Ivo Opstelten binnengevlogen als veiligheidsexpert. Hij had de nieuwe vluchtelingenwet gemaakt en kwam zich voorstellen. Na 50 minuten hadden we onplezierige situatie. 'Lul nou niet man', was mijn reactie voordat ik hem door de stad heen trok om Spangen en de Keileweg te laten zien. Langzaamaan kreeg hij een beeld van de actuele problemen die Rotterdammers ervoeren zoals overlast van drugs en prostitutie.

De basis voor het vijfjarenplan van Opstelten om de veiligheid te vergroten in de stad was al gelegd voor de start van het college. Er was alleen iemand nodig die dit thema adresseerde. Nadat er stadsbrede steun voor was vergaarde Opstelten ook legitimiteit. Dit werd versterkt door zijn optreden bij de mars bij de dood van Pim Fortuyn.

De overheid heeft in het verleden met miljoenen euro's geprobeerd beleid te maken op veiligheid. Met onze pragmatische insteek is hier een eind aan gekomen. 'Ze verziekstralen alles, ik moet me aan iedereen verantwoorden, ik ben er klaar mee', riep Quadt verontwaardigd als het om deze bureaucratie ging. Het grootste voorbeeld van succes was de sluiting van de Keileweg: 'we probeerden het leven zo onaangenaam mogelijk te maken in een toenemende reeks (mensen alleen maar het gevoel geven dat het slechter wordt). Tegelijkertijd voorzagen we in aantrekkelijke opvang zodat de vrouwen, die drugsverslaafd waren, hier naar binnen gingen. Daarnaast voerden we intensief beleid van 'knippen', de hoerzone steeds vroeger sluiten en de klanten aanpakken, daarna de dealers'. De Keileweg werd uiteindelijk met veel weerstand gesloten, en de vrouwen zijn nooit meer elders gesignaleerd.²⁰³

Het nieuwe veiligheidsbeleid werd dus weliswaar gezien als een overwinning voor de Leefbaren, die dit thema adresseerden, maar de belangrijke rol van Opstelten en het enthousiasme van de gemeenteambtenaren moet ook worden benoemd. Het veiligheidsbeleid was een van de belangrijkste successen in het college van Leefbaar Rotterdam, VVD en CDA.

²⁰¹ 'College klinkt overmoedig', *Rotterdams Dagblad*, 20 september 2002; 'College Rotterdam kiest voor veiligheid, ANP, 26 september 2002.

²⁰² 'Leefbaar op z'n Rotterdams', *Algemeen Dagblad*, 27 september 2002.

²⁰³ Interview Ton Quadt, toenmalig directeur Veilig bij de gemeente Rotterdam, 25 april 2012.

In reactie op het nieuwe programma reageerden de raadsleden ook kritisch. De PvdA sprak van een 'summiere' financiële paragraaf, D'66 en GroenLinks spraken onvrede uit over de nieuwe bezuinigingen bij de diensten en de VVD uitte kritiek op de wijze van bezuinigen.²⁰⁴ Naast het nieuwe veiligheidsbeleid en versoberde cultuurbeleid verdwenen onder andere de Melkertbanen en versoberden kleine zaken zoals het onderhoud van de buitenruimte. Maar de vergelijking met de evenknie LPF werd al snel getrokken: 'Leefbaar Rotterdam kan wel wat de LPF niet kan'.²⁰⁵

5.4 Incidenten

Toch zijn er ook duidelijke parallellen te trekken voor wat betreft incidenten die LPF en Leefbaar Rotterdam meemaakten in hun beginperiode. In een strijd tussen enerzijds het behouden van identiteit en opportunisme en anderzijds het verdedigen en rechtvaardigen van moeilijke besluiten, zijn incidenten vaak bepalend voor het succes van een nieuwkomer. De mate waarin dergelijke incidenten namelijk worden doorstaan bevordert de bestendigheid van een nieuwe partij fors. Fractieleden zijn niet op elkaar ingespeeld en vaak nieuw. Regie voeren in nieuwe fracties blijkt vaak moeilijk; afscheidingen en opstanden lijken daarom niet te ontwijken.

Om dit te illustreren is het voorbeeld van de LPF wederom een goede. Toenmalig premier Jan Peter Balkenende kondigde op 16 oktober 2002 het ontslag aan van zijn eerste kabinet (VVD - CDA - LPF). De nieuwkomer in de regering bleek de verschillende verantwoordelijkheden van de nieuwe situatie niet te kunnen dragen. Al na 86 dagen werd het vertrouwen in de LPF opgezegd. Met name de ego-strijd tussen toenmalig ministers Heinsbroek en Bomhoff en onrust in de fractie - die natuurlijk voortkwam uit het vroegtijdig overlijden van partijleider Fortuyn en het vacuüm dat resteerde - bleek vernietigend voor de stabiliteit van de partij, en daarmee die van het kabinet.

Andere voorbeelden van bepalende incidenten in de Nederlandse politiek zijn er in overvloed.²⁰⁶ Zo zijn de meeste recente kabinetten gevallen over incidenten en daarbij horende inadequate acties vanuit de overheid, in plaats van ideologische onoverkomelijkheden. Een korte opsomming: het onderzoeksrapport van Davids over de Irak oorlog (2010) was aanleiding voor de val van het kabinet Balkenende IV, de paspoortaffaire rondom Ayaan Hirsi Ali (2006, Balkenende II), de moord op Pim Fortuyn (2002, Balkenende I) en het onderzoeksrapport over Srebrenica (2002, Kok II).

Lokaal kunnen geen tussentijdse verkiezingen worden gehouden. Hooguit kan worden besloten om tussentijds vertrouwen in een coalitiepartner op te zeggen en met een ander in zee te gaan, of om uit te treden. Eigenlijk was er in de laatste tien jaar maar één groot incident dat leidde tot uittreden van een partij uit de coalitie in Rotterdam: toen in 2009 de VVD-wethouders Baljeu en Harbers uittraden uit het college van B&W omtrent de kwestie Tariq Ramadan, bleek

²⁰⁴ 'Raadsfracties kraken begroting', *Rotterdams Dagblad*, 2 oktober 2002.

²⁰⁵ 'Leefbaar Rotterdam kan wel wat de LPF niet kan', *NRC Handelsblad*, 4 oktober 2002.

²⁰⁶ Zie onder andere Mark Elchardus, *De Dramademocratie*, 2003; denk dan aan de Bijlmerramp (1992), de val van Srebrenica (1995), de vuurwerkeplosie in Enschede (2000) en de cafébrand in Volendam (2001).

de coalitie zonder de VVD nog breed genoeg om verder te gaan. Tot 1994 heeft de stad eigenlijk ook weinig echte coalities gekend. Van 1974 tot 1982 bestond de coalitie uit alleen de PvdA. Van 1982 tot 1986 nam D'66 met één wethouder deel, van 1986 tot 1994 namen respectievelijk de VVD en het CDA er ook in, maar werd de absolute meerderheid nog steeds bepaald door alleen de PvdA. Pas na 1994 konden er wisselende meerderheden in het college en in de Raad ontstaan. Toch zat – op de periode 2006-2010 na – elk Rotterdams college de volledige periode uit.

Dit gold ook voor de periode van 2002 tot 2006, maar betekende niet – verre van dat – dat er geen grote incidenten plaatsvonden. Ondanks de in het vorige hoofdstuk omschreven lof voor het nieuwe 'élan' van Leefbaar Rotterdam ontkwam deze nieuwkomer ook niet aan incidenten. Hieronder volgt een korte beschrijving van een aantal bepalende incidenten.

Michiel Smit

Het eerste incident had plaats rondom raadslid Michiel Smit, najaar 2002. Dit raadslid, dat al bekend stond om zijn vermeende banden met extreemrechtse bewegingen, kwam in opspraak nadat hij contact had gezocht met de Nieuwe Nationale Jongeren (NNJ). Eerder had hij al contact gezocht met de voorman van het Vlaams Blok, Filip Dewinter. Correspondentie tussen deze twee mannen lekte uit en leidde tot consternatie in de media, maar ook binnen zijn eigen fractie. Vermoedens van extreemrechtse sympathieën werden hiermee steeds krachtiger bevestigd. Fractievoorzitter Sörensen nam in niet mis te verstane bewoordingen afstand van het gedrag van Smit: 'Ik kan er heel duidelijk over zijn: hij moet gewoon leren dat bepaalde dingen niet kunnen. En hij moet ook leren af en toe zijn snavel te houden'. Verder hield Sörensen de mogelijkheid open om Smit uit de fractie te zetten indien daar in de toekomst aanleiding voor was.²⁰⁷ De coalitiepartners voerden tegelijkertijd de druk op maar waren tevreden met Sörensens adequate reactie. Fractievoorzitter Van Gent (VVD): 'dat 'drie slag, dan uit [...], daar kan ik me in vinden' en Geluk (CDA): 'dit is een absolute gele kaart'.²⁰⁸ Op 14 januari 2003 stelde de fractie Smit op non-actief; op 10 februari 2003 werd hij uit de fractie gezet. De directe aanleiding was een nieuwe verwijzing van een door Smit onderhouden website naar een dossier van het Vlaams Blok over Abou Jah Jah. Smit zou zich uit de publiciteit houden en wekte toch weer verbazing door het Vlaams Blok op te zoeken.²⁰⁹ Zijn vermeende extreemrechtse ideeën zorgden voor een snel politiek einde van Smit.

Harry Maronier

Het derde uittredende raadslid van Leefbaar Rotterdam was Harry Maronier, een 'backbencher' die in het voorjaar van 2003 uittrad nadat hij vond dat hij zich te weinig contrair mocht opstellen

²⁰⁷ 'Smit mogelijk uit fractie gezet: Leefbaar Rotterdam reageert laaiend op nieuwe politieke blunder raadslid', *Rotterdams Dagblad*, 7 oktober 2002.

²⁰⁸ 'Ook coalitiepartijen vinden: drie slag, Michiel Smit uit', *Rotterdams Dagblad*, 9 oktober 2002.

²⁰⁹ 'Raadslid Smit uit fractie Leefbaar Rotterdam gezet', *NRC Handelsblad*, 11 februari 2003.

in de fractie.²¹⁰ Hij maakte niet meteen duidelijk waarom hij uit de fractie stapte, maar hij voelde zich 'als een kind in de hoek gezet'.²¹¹ Al snel bleek dat hij moeite had met het standpunt van de partij over een asielzoekerscentrum en was hij het 'geschap' van andere raadsleden in de richting van de LPF zat. Maronier was naast raadslid voor Leefbaar Rotterdam ook fractievoorzitter van de LPF Statenfractie van Zuid-Holland.²¹² Het vertrek van Maronier was voor Sörensens aanleiding in een fractievergadering zijn positie ter beschikking te stellen; hij werd echter unaniem gesteund door de overige raadsleden en mocht blijven. Ook de andere coalitiepartijen hadden in de nieuwe coalitie tot dusver problemen gekend, maar tot afscheidingen leidde het bijna nooit. Het is wellicht ook kenmerkend voor een nieuwe partij dat de onervarenheid van de leden bijna wel moet leiden tot onoverkomelijke strubbelingen. Toch traden ook bij GroenLinks en bij de PvdA op dat moment leden uit de fractie.

Met het aftreden van Maronier, die net als Smit zijn zetel niet terug gaf aan de partij, werd de meerderheid van de coalitie wel erg broos, er waren nog maar 23 raadszetels over. De kleinst mogelijke meerderheid. Het leidde uiteraard ook tot oplopende spanning bij Leefbaars coalitiegenoten VVD en CDA. Zij begonnen zich vooral zorgen te maken over de stabiliteit van de Leefbaar-fractie.²¹³ CDA-voorman Geluk ging er zelfs al vanuit dat de oppositie 'verantwoordelijkheid neemt' in het geval de coalitie zou vallen en dus zou moeten toetreden tot het college. VVD'er Van Gent waarschuwde ook dat een volgend raadslid dat uittreden zou overwegen 'wel eens de val van het college op zijn geweten zou hebben'.²¹⁴ Intussen begon Sörensens al te zinspelen op een mogelijke deelname van D'66 aan de coalitie, 'fractiediscipline was niet Leefbaars' sterkste punt', aldus de voorman. D'66 leek bij monde van Van Ravesteijn wel bereid te zijn deel te nemen aan de coalitie: 'we praten niet over een gedoogconstructie, maar willen een wethouder'.²¹⁵ Het uittreden van Maronier leidde echter niet tot andere stemverhoudingen in de raad, hij zegde namelijk steun toe aan het college. Aan het eind van de zomer werd hij voorzitter van de LPF in Rotterdam; iets wat zijn oud-collega's al vreesden. Zijn kritiek op het college groeide: 'ze beloven van alles, maar doen geen reet'.²¹⁶

Joop Van Heijgen

Weer een half jaar later raakte een vierde raadslid in opspraak. Joop van Heijgen beklagde zich erover dat onder druk van het CDA de Leefbaren zich steeds meer van hun oorspronkelijke achterban verwijderden. Samen met oud-dissidenten Smit en Maronier ondertekende hij een petitie waarin gepleit werd voor een allochtonenstop in Rotterdam. Na een aantal directe

²¹⁰ Het eerste uittredende fractielid was Nico Kok. Kok stond op de kandidatenlijst voor de partij en kon er niet meer vanaf worden gehaald toen hij zich niet kon vinden in de uitspraken van Fortuyn in De Volkskrant, zie ook paragraaf ...

²¹¹ 'Leefbaar Rotterdam weer kleiner', *ANP*, 19 mei 2003.

²¹² 'LR verliest ook derde raadslid', *Trouw*, 20 maart 2003.

²¹³ 'Crisis in Leefbaar Rotterdam', *Algemeen Dagblad*, 20 mei 2003.

²¹⁴ 'Steun college kalft verder af', *Rotterdams Dagblad*, 19 mei 2003.

²¹⁵ 'Leefbaar Rotterdam en D'66 flirten met elkaar over toetreding tot college B&W.', *Het Financieele Dagblad*, 4 juni 2003.

²¹⁶ 'Leefbaar Rotterdam verwacht hete herfst', *Rotterdams Dagblad*, 13 augustus 2003.

confrontaties met Sörensen sprak hij publiekelijk over het aftreden van de fractievoorzitter.²¹⁷ Terwijl de media speculeerden over LPF-achtige taferelen die de partij van binnenuit zou opbreken²¹⁸ en de fractie op 23 september 2003 opnieuw haar steun uitsprak voor Ronald Sörensen²¹⁹, escaleerde het geheel een week later alsnog. Oud-raadslid voor Leefbaar Rotterdam Michiel Smit ontving in die week Filip Dewinter, leider van het extreemrechtse Vlaams Blok.²²⁰ Dit leidde een jaar eerder al tot het uittreden van Michiel Smit uit de fractie. Smit was intussen begonnen aan een nieuw rechts initiatief en lanceerde NieuwRechts. Deze partij zou meedoen aan de landelijke verkiezingen en was door Michiel Smit met één zetel in de raad vertegenwoordigd. Antonia Viljac, een oud-kandidaat van de LPF werd genoemd als vicevoorzitter van die nieuwe partij. Er bleek in die tijd een grote 'ruimte op rechts' te zijn²²¹; NieuwRechts was slechts een van de vele initiatieven, waaronder later ook de opkomst van Verdonk en Wilders. Ook Joop van Heijgen was hierbij aanwezig. Op 29 september vroeg Leefbaar aan Van Heijgen zijn zetel op te geven. Iets wat hij weigerde. Hierna trad Van Heijgen toe tot de partij van Michiel Smit en was hij het vierde fractielid dat de partij verliet. Hij verweet de partij een 'gebrek aan profiel' en wilde hardere maatregelen tegen overlastgevende allochtonen in de stad.²²² Met het uittreden van Van Heijgen verdween de meerderheid in de Raad van de coalitie Leefbaar Rotterdam - CDA - VVD. Escalatie bleek geen incident meer te zijn in de fractie van de Leefbaren. Ronald Sörensen had hierin verloren. Hij slaagde er ondanks al zijn pogingen en beloften om de fractie bij elkaar te houden niet in de fractie bijeen te houden. Aan de andere kant kon de uittredende raadsleden verweten worden dat zij allen niet bereid waren hun zetel terug te geven aan de partij die dit succes voor hen behaalde. Toch was er voor de partij nog een lichtpuntje aan de horizon: ze kon nog steeds rekenen op een waarschijnlijke meerderheid in de Raad, doordat alle verdwenen raadsleden hadden verklaard het coalitieprogramma te blijven steunen. Het ironische was, dat zowel de dissidenten als de Leefbaar-fractie zich beriepen op 'handelen in de geest van Pim', waarmee zij allen Pim Fortuyns nalatenschap probeerden te interpreteren.²²³

Aftreden wethouder De Faria

Het nieuwe college was nu bijna halverwege de rit. De spanning in de Rotterdamse politiek was nog volop aanwezig. Desondanks bestond bij velen de hoop dat de impact van de incidenten tot een minimum werd beperkt. Dat het college nog zat was gevolg van de steun van de ex-Leefbaren en een redelijk groot draagvlak voor de nieuw ingeslagen weg. Zo steunde de PvdA in het laatste

²¹⁷ 'Raadslid Van Heijgen wil dat Sörensen aftreedt', *Rotterdams Dagblad*, 18 september 2003.

²¹⁸ 'Sluimerend conflict verwoest Leefbaar Rotterdam van binnenuit', *Rotterdams Dagblad*, 20 september 2003.

²¹⁹ 'Positie Sörensen is onbetwist', *Rotterdams Dagblad*, 23 september 2003.

²²⁰ 'Leefbaar Rotterdam zit met de brokken na bezoek Dewinter', *ANP*, 26 september 2003; 'Dewinter prijst Rotterdamse aanpak', *NRC Handelsblad*, 27 september 2003.

²²¹ H. Pellikaan, S. van der Lubben, *Ruimte op Rechts*.

²²² 'Meerderheid valt weg voor college R'dam', *NRC Handelsblad*, 30 september 2003.

²²³ 'Aanzien Leefbaar Rotterdam loopt schade op', *Rotterdams Dagblad*, 2 oktober 2003.

deel van 2003 de initiatieven van onder andere Leefbaar om de toestroom van kansarme migranten in probleemwijken te beperken en droeg burgemeester Opstelten vol verve het nieuwe veiligheidsbeleid uit. Op basis van targets, en afrekenbaarheid. En waren er opvallend veel wisselende meerderheden te vinden in de raad.²²⁴

Desalniettemin begon 2004 met een nieuw incident. De fractie van Leefbaar Rotterdam zegde het vertrouwen op in haar eigen wethouder Rabella de Faria.²²⁵ 'We willen een wethouder die zich namens onze kiezers sterk manifesteert. Dat was zij niet. Politiek kan hard zijn, we passen niet op een snoepwinkel', zo verklaarde Sörensen achteraf.²²⁶ Het besluit was opmerkelijk, daar zij de belangrijkste portefeuille voor Leefbaar op zich nam: Veiligheid (en Volksgezondheid). Het opvallende van het aftreden van De Faria was dat haar vertrek breed gedragen werd. De fractie besloot unaniem, maar ook coalitiepartners en raadsleden spraken zich uit. Van Gent (VVD): 'ze was niet zo geschikt voor het politieke bedrijf'.²²⁷ Bijna alle overige partijen constateerden hetzelfde.²²⁸ Inhoudelijk kwam zij ook wel degelijk tekort, haar oplossend vermogen en dossierkennis bleven onder de maat.²²⁹ Met gepast drama nam zij afscheid van de politiek: met tranen in de ogen las zij haar slotverklaring voor²³⁰, zichtbaar verrast door de beslissing van de fractie.

De positie die De Faria als wethouder innam was ook een bijzondere. Zij had nadrukkelijk een politieke plek op het terrein van veiligheid. Haar sterkere opvolger zou hoe dan ook een bedreiging voor de dominante burgemeester Opstelten zijn. Na een advertentie te hebben geplaatst, stelde Leefbaar pas in maart 2004 een nieuwe wethouder aan: Marianne van den Anker, een tot dan toe onbekende organisatieadviseur met politieachtergrond.²³¹

Marco Pastors

Leefbaar adresseerde voor de Rotterdamse politiek nieuwe issues. Zo sloeg de toon in het integratiedebat om en werden problemen rondom de islam benoemd. Wethouder Marco Pastors speelde hierin een belangrijke rol.

Pastors kwam al snel in opspraak toen hij zich afvroeg of de Raad niet eens stil moest staan bij de grootte van kerkgebouwen – en dan met name de moskeeën. De dominantie van deze gebouwen zou de autochtone bevolking afschrikken. De partij probeerde ook de bouw van de grootste moskee van Europa, de Essalaam-moskee 'op' Zuid tegen te houden. Dat laatste lukte

²²⁴ Zo vroeg burgemeester Opstelten regelmatig aan fractievoorzitter van de VVD Van Gent: 'heb je het nog onder controle?', als het om deze wisselende meerderheden ging. Ook binnen de fractie van de VVD ging er regelmatig een raadslid de verkeerde kant op. Ronald Sörensen reageerde dan met 'heb je het ook niet in de hand George?'. Tot veranderende coalitieverhoudingen leidde dit niet.; interview G. van Gent, 22 maart 2012.

²²⁵ 'Wethouder De Faria treedt af', *ANP*, 13 januari 2004.

²²⁶ 'De Faria genoot nooit het volledig vertrouwen van Leefbaar', *ANP*, 14 januari 2004.

²²⁷ *ibid.*

²²⁸ 'Raadsleden zijn niet verrast over vertrek wethouder', *Rotterdams Dagblad*, 14 januari 2004.

²²⁹ 'Rotterdamse wethouder De Faria treedt af', *NRC Handelsblad*, 14 januari 2004.

²³⁰ 'De Faria treedt in tranen af', *Algemeen Dagblad*, 14 januari 2004.

²³¹ 'Van den Anker nieuwe wethouder Veilig Rotterdam', *ANP*, 23 maart 2004.

niet, maar de gemeenteraad stemde wel in met discussie over dit onderwerp en het bleek ook voor de media een interessant thema.²³² Het CDA probeerde de discussie te verklaren: Geluk verweet sommige deelnemers 'een afkeer van allochtonen'.²³³ Een jaar later speelde het vraagstuk nog steeds.²³⁴

Pastors begon een breed debat over de islam en de gevolgen van de instroom van grote groepen immigranten met een andere culturele achtergrond dan de Nederlandse. Zo had Pastors het in 2004 over voor de camera's van *2Vandaag* over 'domme moslims': 'de imam en de oude politiek spreken af: hou jij ze dom, dan hou ik ze arm'.²³⁵ De reeks uitspraken van Pastors over dit onderwerp gaven aan dat hij zich buiten zijn portefeuille ook actief bemoeide met het integratiethema. Dit was verklaarbaar door het initiatief van de fractie van Leefbaar Rotterdam om in Rotterdam brede debatten te voeren op dit thema (de islamdialogen). Pastors zette het debat op scherp en CDA en VVD begonnen na het *2Vandaag* incident langzaam moeite te krijgen met zijn opstelling en namen er afstand van.²³⁶

Pas in het najaar van 2005, tegen het einde van de collegeperiode, werd het de Raad teveel. In het blad *Idee* zei Pastors:

'Bij christelijke migranten zie ik achterstanden die we gewend zijn te repareren. Zij delen dezelfde cultuurwaarden. Ik weet, ik generaliseer, maar een Antilliaan of Kaapverdiaan weet dat stelen nooit mag. De criminele probleemgroep daarbinnen maakt geen onderscheid tussen gelovigen en niet- of andersgelovigen. Ze stelen van iedereen! Bij moslims wordt veel van wat zij doen verklaard vanuit hun religie. Het geloof wordt door henzelf als relevant ingebracht. Antillianen of Kaapverdianen gebruiken hun religie niet als verklaring voor hun (wan)gedrag. Moslims gebruiken hun religie wel vaak als reden voor hun gedrag, en om zich van deze maatschappij af te keren. Zo is het bijvoorbeeld onvoorstelbaar voor veel moslims om met een niet-moslim te trouwen. Dat maakt het lastiger om er iets aan te doen.'

Hierop diende de GroenLinks-fractie op 8 november 2005 een motie van wantrouwen in tegen de wethouder, die met 23 stemmen voor en 20 stemmen tegen werd aangenomen door de Raad. Pastors trad hierop af.

In drie jaar tijd traden de twee wethouders Pastors en De Faria af en moest Leefbaar Rotterdam afscheid nemen van raadsleden Joop van Heijgen, Harry Maronier en Michiel Smit. Daarvoor had Nico Kok al aangegeven geen deel uit te maken van de fractie. Het verbaast niet; de incidenten

²³² 'Leefbaar Rotterdam tegen bouw dominante moskee', *ANP*, 26 november 2002; 'Over moskeeën graag - en geen monoloog', *NRC Handelsblad*, 27 november 2002; Toon van debat over moskeeën zint niet iedereen', *De Volkskrant*, 28 november 2002; 'Kritiek op omvang moskee en kerk', *Rotterdams Dagblad*, 29 november 2002.

²³³ 'CDA: discussie moskeegrootte te maken met afkeer van allochtonen', *Rotterdams Dagblad*, 12 december 2002.

²³⁴ 'Wethouder Rotterdam wil geen hoge minaretten meer', *ANP*, 26 november 2003; 'Pastors slikt uitlating in', *Algemeen Dagblad*, 28 november 2003.

²³⁵ 'Opnieuw ophef over uitspraken wethouder Pastors', *ANP*, 10 juni 2004.

²³⁶ 'CDA: Pastors moet zwijgen over moslims', *Algemeen Dagblad*, 11 juni 2004; Islamdebat Rotterdam 'dialoog tussen doven', *NRC Handelsblad*, 11 juni 2004; 'Pastors opnieuw mikpunt van kritiek', *Rotterdams Dagblad*, 11 juni 2004.

zijn typerend voor een nieuwe partij die zich zo snel moest zien te handhaven. Achteraf gezien mag het een klein wonder heten dat deze partij die fase van haar bestaan overleefde. De fractie leek instabiel, maar werd bij elkaar gehouden door Ronald Sörensen en Marco Pastors, waarbij vooral de eerste weliswaar de controle verloor op enkele fractieleden, maar toch ook in staat bleek te zijn de meerderheid die de coalitie genoot te behouden. Wethouder Pastors gaf veel meer inhoudelijke richting aan de partij, waardoor deze ook zichtbaar bleef voor de buitenwereld, naast de media-aandacht voor de incidenten. De belangrijkste bindende factor tussen alle dissidenten en de overgebleven raadsfractie bleek het gedachtegoed van Pim Fortuyn: allen gaven ze te kennen dit gedachtegoed niet te willen beschadigen. Zonder de belangrijke steun van de dissidenten had het plaatje van Leefbaar Rotterdam er heel anders uit gezien.

5.5 Debatten

Naast incidenten zijn belangrijke debatten indicatief voor de overlevingskansen van een nieuwe partij. Een politiek debat heeft van oudsher tot doel de luisteraar te enthousiasmeren en te overtuigen. De beide modi in een debat kunnen op gespannen voet staan met elkaar; bij het elkaar overtuigen geldt niet altijd de 'kracht van het argument'. Spelers zullen op allerlei manieren proberen het debat van elkaar te winnen. Het debat wint hierbij zelf aan kracht²³⁷; voor de politieke spelers vormt dit een risico.

In de theorie over het politieke debat ligt de nadruk vaak op de voorwaarden voor een goed debat. Maar ook in de praktijk is dit een veelbesproken kwestie. Het is bijvoorbeeld gebruikelijk dat de voorzitter van de Tweede Kamer in het *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* een aanbeveling doet, of een kritische noot zet bij de huidige debatregels met als doel ze te verbeteren. Volgens het Nederlands Debatinstituut is 'de essentie van een debat dat standpunten worden uitgewisseld en kritisch worden getoetst waarbij duidelijk moet worden waar en waarom partijen het met elkaar oneens zijn'.²³⁸ Volgens de historicus Huizinga heeft het debat 'een eigen plaats (speelruimte, arena) en duur (herhaling, beurtwisseling), kent het een eigen orde (spelregels), een doel en een element van spanning'.²³⁹

Een debat gaat om het uitwisselen van meningen met een overtuigend karakter. Deelnemers in het politieke debat reageren op- en debatteren met elkaar. Over de vorm van het debat valt te twisten. Zo was het ideaaltypische debat van Aristoteles bijvoorbeeld op die manier ingericht, dat de deelnemer slechts 'ja', of 'nee' kon antwoorden. Het huidige parlementaire debat biedt meer ruimte. De kunst van het debat, *dialectica* volgens Aristoteles, is volgens Wolthuis vooral een vraag- en antwoordspel, waarbij één vrager en één antwoorder betrokken zijn.²⁴⁰ In de dialectische situatie overtuigen de vrager en de antwoorder elkaar. Maar de kunst van het

²³⁷ In 'Agreement to Disagree: Geschiedenis van het parlementaire debat', benadrukt hoogleraar parlementaire geschiedenis Henk te Velde de kracht van meningsverschillen voor een debat. Hoe polariserend ze ook mogen zijn, het geeft het in het parlement gegroeide 'agreement to disagree' pas echt betekenis; H. te Velde, 'Agreement to Disagree', 8.

²³⁸ Debatinstituut, 'De Kamervoorzitter kan kwaliteit debatten doen stijgen'.

²³⁹ Wolthuis, 'Het spelkarakter van het parlementaire debat', 13.

²⁴⁰ *ibid.*, 23.

overtuigen is de *retorica*. Zowel de retorische- als de dialectische situatie gaat over de kunst van het overtuigen, alleen probeert de discussiant in de eerste vorm vooral zijn tegenstander te overtuigen en probeert hij in de tweede vorm vooral het publiek te overtuigen. Het debat in de Tweede Kamer is volgens Wolthuis vooral een combinatie van elementen uit de *dialectica* en *retorica*.²⁴¹ Ook Van Haaften spreekt over de dialectische en retorische kant van dit debat.²⁴²

Tijdens politieke debatten kunnen meerdere technieken worden toegepast. Ten eerste kan de aandacht van de toehoorder afgeleid worden door het onderwerp te veranderen. Ten tweede kan de focus worden beïnvloed door de reikwijdte van het argument een andere wending te geven. Ten derde kan een argument *geframed* worden. En ten laatste kan een speler inspelen op associaties die toehoorders aan bepaalde zaken toekennen.²⁴³ Door argumentatie te zien als een strategische mogelijkheid voor spelers in het politieke debat, wordt impliciet duidelijk dat spelers om hun moverende strategische redenen ook de grenzen van het toelaatbare zullen opzoeken. Ook impliceert een dergelijke strategische afweging een erkenning van tactiek in het spel. Ook een belangrijke strategische afweging, die steeds vaker voorkomt, is het gebruiken van *ad hominem* argumentatie, het op de persoon spelen in het debat.²⁴⁴

Kortom, de aard van het debat verschilt in verschillende debatsituaties: wordt de tegenstander overtuigd, wordt het publiek overtuigd, of laten de tegenstander en het publiek zich overtuigen? Ten tweede is de argumentatie van de spelers in het spel overwegend strategisch bepaald. Spelers stellen hun eigen strategie vast. Dit alles heeft weer gevolgen voor de richting van het debat. Strategie heeft te maken met effectiviteit, over hoe effectief de boodschap is. Maar niet alles is toegestaan. Een spel kent namelijk ook spelregels, en deze spelregels zijn veranderlijk.

Juist deze kenmerken van een debat maken het voor een nieuwkomer zowel mogelijk als moeilijk om zichzelf te profileren. Voert Leefbaar Rotterdam een puur inhoudelijk debat, dan neemt zij een risico in haar buitenstaanderspositie. Raakt zij te gericht op haar eigen achterban als enkele toehoorder dan neemt zij het risico niet serieus genomen te worden door haar politieke tegenstanders. Tegelijkertijd mag niet worden vergeten dat nieuwkomers in een politieke arena te maken krijgen met bestaande gebruiken en regels, die voor hen onbekend zijn en waarop zij vijandig kunnen reageren. Hieronder volgt een korte weergave van de belangrijkste debatten die in de beginperiode van het nieuwe college werden gevoerd.

Eerste begrotingsdebat

Het begrotingsdebat in Rotterdam is traditioneel het grootste debat van het jaar. Hier wordt de begroting van het college besproken, maar is er ook de meeste ruimte voor debat. Partijen krijgen weliswaar een beperkte spreektijd toegewezen, maar in de marges van het indienen van moties en reacties van het college vinden raadsleden ruimte om verder te debatteren. Debatten duren

²⁴¹ B. Wolthuis, 'Het spelkarakter van het parlementaire debat', 23.

²⁴² T. Van Haaften, 'Dutch Parliamentary Debate as Communicative Activity Type'.

²⁴³ D. Zarefsky, 'Strategic maneuvering in political argumentation', 121-122.

²⁴⁴ H.J. Plug, 'Ad-hominem arguments in the Dutch and the European Parliaments', 305-328.

vaak een hele dag. De dag draait eigenlijk om één belangrijk aspect van het lokale debat: het vinden van meerderheden voor moties en amendementen die worden ingediend. Een stilzwijgende afspraak in Rotterdam is dat moties zelden *niet* worden uitgevoerd door het college, en dat kan leiden tot spannende meerderheden.²⁴⁵ Het is dan ook een uitgelezen mogelijkheid voor een grote coalitiepartij als Leefbaar Rotterdam, of een grote oppositiepartij als de PvdA, om wisselende meerderheden te zoeken. Het begrotingsdebat van eind 2002 viel op door één aspect: Leefbaar Rotterdam gebruikte in de eerste termijn slechts een krap kwartier aan spreektijd: ongebruikelijk kort voor een grote fractie. Ook diende de partij geen enkele motie in, ook hoogst ongebruikelijk tijdens een dergelijk debat. Partijen verweten Leefbaar het debat uit de weg te gaan en in bredere zin viel te constateren dat de partij in voorafgaande debatten ook niet veel placht in te brengen.²⁴⁶ Fractievoorzitter Sörensen had één belangrijk argument om zijn bijdrage zo beperkt te houden: hij vond dat er te veel gepraat werd op het Stadhuis en te weinig gedaan. Voor hem was het presteren van het college en het behalen van de college-targets het belangrijkste doel van dat moment. 'Als we merken dat eind 2003 doelstellingen niet zijn gehaald, zijn we de eerste om in te grijpen [...] We gaan liggen voor alle moties die het werken van het college moeilijker maken'.²⁴⁷ Deze uitspraak maakte duidelijk dat Leefbaar het debat een beetje onderschatte.²⁴⁸ In tweede termijn diende zij namelijk wel vier moties in. Ook de felheid van Leefbaar viel op. Sörensen liet zich meerdere malen stevig uit. Zo vond Sörensen dat de PvdA jarenlang taboes had gecreëerd door bijvoorbeeld slachtoffers van berovingen niet te beschermen, het CDA zich te veel presenteerde als het sociale gezicht van de coalitie en de VVD alles naar zich toe wilde trekken.²⁴⁹ Lovens- of betreurenswaardig: het zweepte het debat wél op. 'Ze willen toch debat? Nou, hier. Debat', spotte Sörensen na afloop.

Nieuwkomers en kansarmen

Ten tijden van het Van Heijgen-incident werd ook het 'allochtonen'-debat gelanceerd door Leefbaar Rotterdam. Het is een van de belangrijkste discussies geweest in de collegeperiode van 2002-2006. Eind augustus 2003 pleitte Leefbaar Rotterdam voor het invoeren van een 'allochtonenstop' in Rotterdam, en sloot zich – opmerkelijk genoeg – aan bij opmerkingen van toenmalig deelgemeentevoorzitter Dominic Schrijer van de PvdA (Charlois).²⁵⁰ Het achterliggende idee was dat alleen het bouwen van duurdere huurwoningen in achterstandswijken niet voldoende was om de in die wijken aanwezige problematiek op het gebied van onder andere drugsoverlast en criminaliteit te bestrijden. 'Gezien de zwaarte van de

²⁴⁵ Zo verwierf de VVD bijvoorbeeld tijdens het debat met behulp van de oppositie steun voor een motie die de ambities voor CDA wethouder Bolsius om hoog schroefde: schonere straten tegen hetzelfde geld. En stemde het CDA mee met de oppositie over een volkstuincomplex.

²⁴⁶ 'Leefbaar Rotterdam plots op dreef', *De Volkskrant*, 16 november 2002.

²⁴⁷ 'Leefbaar Rotterdam ontloopt discussie in de Raad', *Rotterdams Dagblad*, 13 november 2002.

²⁴⁸ 'Geen debat, wel een nieuwe bezem', *NRC Handelsblad*, 15 november 2002'.

²⁴⁹ 'Leefbaar Rotterdam doet stof opwaaien in gemeenteraad', *ANP*, 14 november 2002; 'Meester Ronald' deelt de rapporten uit', *Rotterdams Dagblad*, 15 november 2002.

²⁵⁰ 'Leefbaar wil limiet aan aantal nieuwkomers', *Rotterdams Dagblad*, 23 augustus 2003.

problematiek' stelde de partij voor een percentage in te stellen voor het maximaal aanwezige aantal nieuwkomers in een wijk.²⁵¹ Het voorstel leidde tot levendige discussies, in de media en later ook in de Raad. Coalitiepartner CDA nam al snel afstand van het voorstel. Volgens fractievoorzitter Geluk was met dit voorstel sprake van een 'etnische spreiding' in wijken en was dat behalve 'niet mogelijk' ook niet wenselijk. Het zou moeten gaan om het beperken van de toestroom van 'kansarme migranten'.²⁵² Ook coalitiepartner VVD zei bij monde van fractievoorzitter Van Gent dat wat hem betreft geen onderscheid zou moeten worden gemaakt tussen 'zwart en blank'. Hij beaamde wel dat de problemen in de Rotterdamse wijken zo groot waren dat hij de discussie erover toejuichte.²⁵³ Verschillende enquêtebureaus gaven aan dat het plan van Leefbaar wel brede steun had onder de Rotterdamse bevolking.

Het thema allochtonen was in 2003 een nieuw onderwerp in Nederland, het leefde zichtbaar. Leefbaar Rotterdam ging met deze landelijke trend mee (beide geïnitieerd door Pim Fortuyn) door problemen met integratie te adresseren. Desalniettemin waren er ook stellige tegenstanders van het voorstel. Als een van de eersten nam oude bekende Manuel Kneepkens in het *Rotterdams Dagblad* namens de Stadspartij flink afstand van het voorstel. Hij verweet de partij 'symptoombestrijding'.²⁵⁴ En ook niet alle linkse partijen in de Raad konden begrip opbrengen voor het nieuwe voorstel.

Het duurde niet lang voordat het voorstel van Leefbaar Rotterdam serieus door het college in overweging werd genomen. Begin september sprak het college bij monde van burgemeester Opstelten in het *NOS Journaal* uit niet negatief te staan tegenover nieuw beleid op het gebied van woningtoewijzing in probleemwijken. Ook de landelijke SP agendeerde het onderwerp voor plenaire behandeling in de Tweede Kamer. Toenmalig fractielid Agnes Kant: 'mensen die alleen maar hameren op het vermeende recht van vrije vestiging, gaan voorbij aan de grote problemen die er in sommige delen van Nederland bestaan'.²⁵⁵ Officieel bevestigde CDA-wethouder Sjaak van der Tak het voorstel te onderzoeken. Hij bestreed dat er op dit punt een conflict lag tussen het CDA en Leefbaar Rotterdam.²⁵⁶ Veel deelgemeenten – belangrijke uitvoerende partners in Rotterdam voor gemeentelijk beleid – stonden negatief tegenover het voorstel. Alleen Charlois-voorzitter Schrijer nam een middenpositie in, waarin hij zich niet in dezelfde taal als Leefbaar uitliet over een allochtonenstop, maar wel erkende dat de kansarmen voornamelijk in de allochtone bevolkingsgroep voorkwamen.²⁵⁷ Door Schrijers alarmerende woorden, in combinatie met de agendering van het onderwerp door Leefbaar werd het onderwerp bespreekbaar in Rotterdam. In de Tweede Kamer pleitten PvdA, CDA en VVD voor

²⁵¹ In 2003 was er in sommige Rotterdamse wijken zoveel migratie geweest dat het aantal allochtone inwoners was gestegen boven de helft van het aantal inwoners in de wijk. Tot deze tijd was er geen onderzoek naar gedaan. Tien jaar later zou dit voor sommige wijkdelen zelfs boven de 80 procent uitkomen.

²⁵² 'CDA tegen plan allochtonenstop LR', *Rotterdams Dagblad*, 25 augustus 2003.

²⁵³ *ibid.*

²⁵⁴ 'Politiek klimaat in Rotterdam 'inhumaan'', *Rotterdams Dagblad*, 28 augustus 2003.

²⁵⁵ 'Rotterdam denkt erover kansarmen te spreiden', *ANP*, 4 september 2003.

²⁵⁶ 'Kans op allochtonenstop', *Rotterdams Dagblad*, 4 september 2003.

²⁵⁷ "Ik zou goed zaken kunnen doen met Leefbaar Rotterdam", *NRC Handelsblad*, 6 september 2003.

een 'gedwongen spreiding van kansarme allochtonen over het gehele land'.²⁵⁸ Op 8 september kwam het college met de belofte van een actieplan en plaatste het onderwerp hoog op de politieke agenda: 'in bepaalde wijken in deze stad worden grenzen overschreden ten gevolge van onder andere criminaliteit, overlast, onaangepast gedrag, onveiligheid en hoge werkloosheid, die zich voor een belangrijk deel manifesteren onder allochtonen'.²⁵⁹

Het bleek een goed getimede aanloop naar de begrotingsbehandeling van het najaar. De PvdA-fractie was niet zo snel als Dominic Schrijer geneigd de nieuwe taal te accepteren in het debat. Niet alleen worstelde zij met de spreidingsgedachte, maar zij verweet Leefbaar wethouder Pastors bijvoorbeeld ook racistisch te zijn.²⁶⁰ Pastors had in een kranteninterview een verdergaand voorstel gedaan: kansarme allochtonen met een strafblad mochten helemaal niet meer toegelaten worden tot de stad. Het begon een nieuw debat over de kwestie waarbij met name de PvdA en delen van het CDA een richtinggevende uitspraak van het college wilden over de etniciteitskwestie.²⁶¹ Het dwong Pastors namens het college te zeggen dat Rotterdam zich 'aan de Grondwet hield'. Coalitiepartijen VVD en CDA namen tijdens het debat afstand van de Leefbaar-wens om allochtonen verplicht te spreiden over de stad.²⁶² De PvdA-fractie was verdeeld en stemde ook verdeeld. Het ene deel wilde niets te maken hebben met de allochtonenkwalificatie, het andere deel stond achter Schrijer.²⁶³ Er werd wel een meerderheid in de Raad gevonden voor een aanscherping van het spreidings- en migratiebeleid.

Uiteindelijk leidden al deze debatten tot het collegevoorstel om een inkomenseis te hanteren voor nieuwkomers die zich in de stad wilden vestigen (de latere 'Rotterdamwet'). Nieuwkomers met een inkomen onder de 120 procent van het minimumloon zouden geen woning toegewezen meer krijgen in de stad.²⁶⁴ In de begrotingsbehandeling uitten de PvdA en GroenLinks grote kritiek op het collegevoorstel. Het beleid 'polariseerde' en het college hanteerde de 'verkeerde toon'.²⁶⁵ Ma omstreeks de helft van november pleitte zelfs de PvdA voor een stop. Er mochten geen vluchtelingen meer opgenomen worden in de kwetsbare wijken; daar waren er al te veel van.²⁶⁶ Het leidde tot hevige verontwaardiging bij de Leefbaren, die de sociaaldemocraten verweten aan de haal te gaan met hun ideeën.²⁶⁷ Na uitspraken van sommige kabinetsleden waaronder toenmalig minister Verdonk, dat sommige delen van het voorstel niet haalbaar waren²⁶⁸, zwakte het college het plan wat af. De Rotterdamwet kwam er wel, en bestaat nog steeds.

²⁵⁸ 'Overlast door allochtonen is nu wel bespreekbaar', *NRC Handelsblad*, 8 september 2003.

²⁵⁹ 'College Rotterdam komt met actieplan kansarme wijken', *ANP*, 8 september 2003.

²⁶⁰ 'PvdA verwijt LR racistische opvattingen', *Rotterdams Dagblad*, 8 september 2003.

²⁶¹ 'Raad eist uitspraak college: wel of geen allochtonenstop', *Rotterdams Dagblad*, 10 september 2003.

²⁶² 'Rotterdam houdt zich aan de grondwet', *ANP*, 11 september 2003; notulen gemeenteraad 11 september 2003.

²⁶³ 'Geen hek rond Rotterdam', *NRC Handelsblad*, 12 september 2003; notulen gemeenteraad 11 september 2003.

²⁶⁴ 'Rotterdam wil inkomen als criterium in huisvestingswet', *ANP*, 30 november 2003.

²⁶⁵ 'College verbreedt de kloof', *Rotterdams Dagblad*, 24 oktober 2003; notulen gemeenteraad 23 oktober 2003.

²⁶⁶ 'PvdA Rotterdam wil asielzoekers weren', *ANP*, 11 november 2002.

²⁶⁷ 'Sörensen: 'Ze gaan met onze ideeën aan de haal', *Rotterdams Dagblad*, 12 november 2002.

²⁶⁸ 'Reacties verdeeld op spreidingsbeleid', *ANP*, 1 december 2003.

Hoofddoekverbod

Na het heftige debat over de allochtonenstop bracht Leefbaar Rotterdam begin 2004 een nieuw thema in hetzelfde genre; een hoofddoekjesverbod voor ambtenaren in publieke functies. Het argument was eenvoudig: Sörensens verklaarde dat ambtenaren voornamelijk ‘onafhankelijkheid en objectiviteit’ moesten uitstralen.²⁶⁹ Een hoofddoek, die Leefbaar Rotterdam toch vooral als een symbool voor onderdrukking van de vrouw zag, zou door de religieuze betekenis ervan een schijn van partijdigheid met zich meebrengen. Sörensens: ‘als ik mijn paspoort ga halen, wil ik niet geconfronteerd worden met de opvattingen van de ambtenaar. Ik kom voor een dienst en de ambtenaar moet die dienst verlenen’.²⁷⁰ De partij agendeerde het thema, maar het debat hierover vond niet snel plaats. Interne discussie leidde er toe dat het tot twee keer toe werd verschoven, wat tot hoon leidde bij de oppositie.²⁷¹

Intussen zorgde een peiling van het bureau Interview/NSS er op 6 maart 2004, precies twee jaar na de verkiezingsoverwinning van Leefbaar Rotterdam, voor onrust. Volgens de peiling kon Leefbaar Rotterdam nog maar op 12 zetels in de Raad rekenen. Als een van de belangrijke oorzaken noemde de kiezer in het onderzoek de onrust binnen de partij. Voor anderen was de afwezigheid van Fortuyn een reden om niet meer op de Leefbaren te stemmen.²⁷² Met name dat ‘rommeltje’ zat fractievoorzitter Sörensens dwars. Hij constateerde dat er ook bij de PvdA drie mensen waren opgestapt en een raadslid bij GroenLinks was afgesplitst. Desondanks leefde het idee dat Leefbaar Rotterdam niet stabiel genoeg was.²⁷³ De peiling wees ook uit dat de PvdA bijna in omvang zou verdubbelen.²⁷⁴ Oorzaken konden gevonden worden in te weinig herkenbaarheid van het ‘Leefbaar’-beleid, maar ook het ontbreken van sterke politici. Zelf erkende Sörensens de zorg van de kiezer. In een groot dubbelinterview met PvdA-fractievoorzitter Cremers in het *Algemeen Dagblad* verklaarde hij dat hij het niet vreemd vond dat het rommelig was binnen de partij: ‘Fortuyn en ik hebben in twee dagen een lijst moeten maken. Daar stonden achteraf wat fouten op’. Cremers, aan de andere kant, erkende ook ruiterlijk dat de opmars van de PvdA mede te verklaren was door de landelijke populariteit van Wouter Bos. CDA en VVD spraken de hoop uit dat het college tot het einde van de periode genoeg draagvlak behield.²⁷⁵

Een week na het bekend worden van de peiling vond het debat over de hoofddoekjes plaats. Het college sprak uit dat ambtenaren en onderwijzers ‘zelf goed in staat zijn een pragmatische gedragslijn met betrekking tot het al dan niet dragen van hoofddoekjes te ontwikkelen’. De meerderheid van de Raad stemde tegen het voorstel van Leefbaar. Het debat leidde wel tot verhitte discussies, opgelaaid door een sterke profileringsdrang van Leefbaar. Leefbaar raadslid Dorsman: ‘ik kom voor een paspoort en ik krijg ongevraagd iemand z’n

²⁶⁹ ‘Verbod op hoofddoek ambtenaar’, *Trouw*, 3 januari 2004.

²⁷⁰ ‘Leefbaar Rotterdam wil hoofddoekjesverbod ambtenaren’, *ANP*, 23 januari 2004.

²⁷¹ ‘Leefbaar stelt debat hoofddoekjes weer uit’, *Rotterdams Dagblad*, 5 maart 2004.

²⁷² ‘Leefbaar Rotterdam keldert 12 zetels in peiling’, *ANP*, 6 maart 2004.

²⁷³ Genoteerd zij dat burgemeester Ivo Opstelten steun kreeg van 96 procent van de kiezersgroep uit hetzelfde onderzoek.

²⁷⁴ ‘Aanhang Leefbaar Rotterdam slinkt’, *NRC Handelsblad*, 8 maart 2004.

²⁷⁵ ‘CDA en VVD hopen op ‘doorstart’’, *Rotterdams Dagblad*, 8 maart 2004.

geloofsovertuiging door de strot geduwd' werd stevig van repliek gediend door SGP/ChristenUnie raadslid Vlaardingerbroek: 'u vindt dat de islam door een versneld proces van verlichting moet gaan. Waar bemoeit u zich mee! Ik zeg toch ook niet tegen u: doe die boekjes van Pim Fortuyn eens weg?'²⁷⁶ Toch vond Leefbaar bij monde van Barry Madlener dat de partij 'in deze discussie voorop loopt'. Nadat veel raadsleden Leefbaar aanvielen op anti-islam sentimenten verweerde Madlener zich met de opmerking dat de partij het liefst een 'neutrale overheid' wilde. 'Ook ten gunste van andere religies'; wat ook liberalen zou moeten aanspreken. Desalniettemin toonde zijn verweer ook scheuren: 'misschien is het nog geen probleem als je bij de dienst Burgerzaken een hoofddoekje ziet. Maar het wordt wel een probleem als je honderd hoofddoekjes ziet'.²⁷⁷Een week later, bij een tweede raadsdebat over hetzelfde onderwerp gaf de raad aan de aangrenzende discussie over het geloof van de islam te waarderen, maar steunde niemand het voorstel van Leefbaar.²⁷⁸

Na dit debat is weinig meer gehoord in de Raad over het hoofddoekjesverbod. Ook de nationale discussie die dit teweeg bracht, doofde zachtjes. Het bleek wel voor deelgemeente Charlois in 2005 aanleiding om alsnog een hoofddoekjesverbod voor te stellen voor loketambtenaren.²⁷⁹ Maar ook dat voorstel haalde het niet.

5.6 Conclusie

De incidenten in de periode 2002-2004 waren talrijk en veel debatten waren heftig. Wat dat betreft voldeed Leefbaar Rotterdam aan de verwachting dat deze nieuwkomer moeite zou hebben zich staande te houden binnen het establishment. In de twee voorgaande hoofdstukken zijn de belangrijkste incidenten en debatten uiteengezet. Uit deze weergave zijn een viertal belangrijke constatering af te leiden die hebben bijgedragen aan het voortbestaan van de partij in deze belangrijke fase:

- De belangrijke rol van Ronald Sörensen en de fractie. In deze twee jaar bleef de fractie achter haar lijsttrekker staan, terwijl hij niet altijd de juiste keuzes maakte. Sörensen hamerde op interne stabiliteit, maar slaagde er niet in het geheel stabiel te houden, tot zijn eigen teleurstelling. Hij stelde zelfs meermaals zijn positie ter beschikking.
- Het omgaan met incidenten. Grote incidenten pakken over het algemeen desastreus uit voor een nieuw partij. Leefbaar Rotterdam slaagde erin, ondanks flinke reductie van de eigen fractie, overeind te blijven en de coalitieperiode succesvol uit te zitten. Zij zorgde ervoor dat de 'rotte appels' binnen de partij, die grotendeels het gevolg waren van een te snelle kandidaatstellingsprocedure, verwijderd werden, maar dat ze hun steun aan de coalitie bleven voortzetten.

²⁷⁶ 'Ruzie over heidenen en hoofddoeken', *NRC Handelsblad*, 12 maart 2004.

²⁷⁷ "Een hoofddoekje is niet erg, honderd hoofddoekjes wel", *Rotterdams Dagblad*, 12 maart 2004.

²⁷⁸ "Het ongemak over de hoofddoek is voelbaar", *Rotterdams Dagblad*, 19 maart 2004.

²⁷⁹ 'Charlois wil geen hoofddoekjes achter loketten', *De Volkskrant*, 19 februari 2005.

- Het succesvol experimenteren met verschillende posities in debatten en zich aan te passen aan de mores van het debat. Ondanks de moeite die het de partij in het begin kostte zich aan te passen aan de debatregels van de Raad, en de forse uitspraken van een outsider die dan zo typerend zijn, werd Leefbaar Rotterdam gaandeweg de collegeperiode constructiever van aard. Zij voerde de debatten nog steeds rechtstreeks en fel, maar moest tegelijkertijd veel beleidskeuzes van het college steunen. De wil om van het college een succes te maken bleek groter dan de behoefte om zich constant te profileren bij de kiezer. Het resulteerde in teleurstellende tussentijdse peilingen.
- Het maatschappelijk effect van de uitspraken, en het daarmee samenhangende draagvlak in de samenleving voor de geadresseerde issues. De debatten over hoofddoekjes, moskeeën en nieuwkomers in Rotterdam bleken voor veel ophef in de landelijke media en politiek te zorgen. Immigratie, veiligheid en het islamdebat blijken achteraf onder de Nederlandse kiezer de belangrijkste thema's van het afgelopen decennium te zijn. Deze lokale partij bleek als eerste in staat deze issues te adresseren en vond daar bij de kiezer grote waardering voor.

Na 2004 namen de incidenten in de partij af en nam de stabiliteit toe. Na deze periode was alleen het aftreden van wethouder Pastors in 2005 nog groot nieuws, al zat dit er al geruime tijd aan te komen. In 2006 waren er nieuwe verkiezingen. De incidenten deden geen goed voor het politieke debat. Het leek te lijden onder de 'vergruizing' van de gemeenteraad. Januari 2004 waren er acht eenmansfracties (waarvan vier oud-Leefbaar Rotterdam) en dus vijftien fracties in totaal. George van Gent schreef hierover wat cynisch, maar toch treffend: *'Wat maakt het uit? De politiek is toch een rommeltje? Ja, dat begint er inderdaad wel op te lijken. Er zijn 15 woordvoerders, 15 fracties die om aandacht vragen, dus er is al snel geen touw meer aan vast te knopen. Het debat in de raad is saai, duurt veel te lang en is dus dood. Dat is te betreuren, zeker voor diegenen die van debat, uiteenlopende meningen en duidelijke standpunten houden.'*²⁸⁰

²⁸⁰ G. van Gent, 'Democratie vergruist', persoonlijk document, 2004.

6. Epiloog: veranderingen in de Rotterdamse politiek

Verschillende onderzoekers en de meeste media zijn het er wel over eens; de partij Leefbaar Rotterdam heeft flinke sporen achtergelaten in het Rotterdamse politieke landschap. In haar inmiddels tienjarig bestaan hebben er verschillende momenten van evaluatie plaatsgevonden door media en wetenschap. Vaak vonden deze evaluaties plaats op symbolische momenten; na een jaar, na twee jaar, na vier jaar, na vijf jaar en na tien jaar.

Na de succesvolle start van het college, waarin Leefbaar erin slaagde tot een coalitie te komen met VVD en CDA en 'het nieuwe elan' presenteerde, lukte het de partij op enkele punten niet haar verkiezingsbeloften na te komen. De lokale lasten voor parkeren en de ozb werden verhoogd en echte lokale bewonersproblemen werden niet allemaal opgelost.²⁸¹ Inherent aan besturen is het inleveren op deze beloften; het effect op de kiezer is vaak onzeker. Toch werd er na een jaar al gesproken van meerdere successen. Het *Algemeen Dagblad* constateerde dat Leefbaar de politiek 'dichter bij de burger bracht' en schreef dat een aantal belangrijke plaatselijke problemen zoals de tippelzone aan de Keileweg, het beruchte standbeeld van een bronzen Kerstman met dildo, en een omstreden tramlijn er nu niet meer wonen omdat de bewoners niet langer wilden dat ze er waren.²⁸² Ook de Leefbaren zelf waren lovend over eigen optreden. Sörensen vond de partij 'op schema liggen', maar gezamenlijk erkenden ze vooral veiligheid terug op te agenda te hebben gebracht, de bureaucratie grotendeels te hebben afgeschaft en van inburgering een plicht te hebben gemaakt.²⁸³

Het collegeprogramma werd enthousiast uitgevoerd en de door Leefbaar geschetste daadkracht bleek in overeenstemming met de realiteit. Want andere voorbeelden van een daadkrachtige aanpak waren al in overvloed te vinden: een nieuwe veiligheidsaanpak op het Centraal Station, het 'opjaagbeleid' van verslaafden in de stad, de hernieuwde aanpak van zakkenrollers²⁸⁴, een vernieuwend initiatief voor meer politiek debat in de stad via internet²⁸⁵, cameratoezicht in de stad, strengere aanpak op huiselijk gewend en overheidssturing op resultaat.²⁸⁶ Uiteraard waren er ook genoeg kritische geluiden te horen. De oppositie bekritiseerde de partij vooral om het veroorzaken van een negatieve sfeer in de stad en van een polariserende houding ten opzichte van allochtonen, al vond PvdA-fractievoorzitter Cremers de sfeer ook opener geworden: 'het helpt als mensen mogen zeggen wat ze denken'.²⁸⁷ Er lag een relatieve rust besloten in de partij (op de incidenten na) die het mede mogelijk maakte al na een jaar goed te besturen. Fractievoorzitter Van Gent (VVD) had een treffende verklaring: 'de relatieve mediastilte heeft de Leefbaar-fractie geholpen een eenheid te worden. Andersom

²⁸¹ "Leefbaar' levert langzaam z'n verkiezingsbeloften in, *Rotterdams Dagblad*, 5 december 2002.

²⁸² "Volkspartij' stuit op procedures', *Algemeen Dagblad*, 3 maart 2003.

²⁸³ *ibid.*

²⁸⁴ 'Rotterdam een jaar later', *Haagsche Courant*, 5 april 2003.

²⁸⁵ 'Raad discussieert op internet', *Rotterdams Dagblad*, 13 januari 2003.

²⁸⁶ J.J.C. van Ostaaijen en P.W. Tops, 'De erfenis van vier jaar Leefbaar Rotterdam, 21.

²⁸⁷ "Zeggen wat je denkt, dat helpt', *Rotterdams Dagblad*, 28 december 2002.

werkte de continue media-aandacht voor de LPF averechts [...] Zeker, omdat vele LPF'ers die media-aandacht niet konden weerstaan'.²⁸⁸ Al gold dat laatste ook zeker voor enkele Leefbaren.

De grotere veranderingen konden pas na een aantal jaar worden geconstateerd. Na twee jaar college werd goed zichtbaar dat de bestuurscultuur fors was veranderd. Aan de beloofde uitvoerings- en resultaatgerichtheid werd krachtig invulling gegeven door met name burgemeester Opstelten, die zich associeerde met deze doelstelling. Bestuurskundige Julien van Ostaaijen, die promoveerde op deze in gang gezette cultuuromslag van het openbaar bestuur in Rotterdam, ziet een aantal verschuivingen. De bestuursstijl verzakelijkte, zonder dat sprake was van grote reorganisatieverschuivingen of afslankingen. Bestaand beleid werd voortgezet, bij veiligheidsbeleid werd repressiviteit leidend en het werd prioriteit nummer een. En er ontstond 'een grote interveniërende overheidsaanpak ten opzichte van de gebruikers van publieke voorzieningen'.²⁸⁹ Maar ook de toon van het openbaar bestuur veranderde; Leefbaar bestreed naar eigen zeggen 'de achterkamertjespolitiek' van de PvdA, nam afstand van 'PvdA-speeltjes' als wijkaanpak, megalomane bouwprojecten en sociale projecten. En de sociale sector kreeg veel meer toezichthoudende taken. Beleid dat binnen de bestaande politieke verhoudingen wisselde tussen links (overheidsingrijpen) en rechts. Het beleid van Leefbaar werd na vier jaar als succesvol omschreven, met name op de hernieuwde veiligheidsaanpak en de afrekenbaarheid van het openbaar bestuur.²⁹⁰

Het succes van deze veranderingen leidde tot een groter wordend vertrouwen bij Leefbaar Rotterdam, maar ook bij haar politieke opponenten. Het droeg bij aan de betrouwbaarheid van de nieuwe partij als partner, die hard werkte voor haar successen en leerde compromissen te sluiten met politieke tegenstanders. Kenmerkend aan dit succes was de bestendinging van het collegebeleid uit 2002-2006 in het college dat daarna volgde. In 2006 daalde de aanhang van Leefbaar Rotterdam licht: van 17 naar 14 zetels. De PvdA, na vier jaar in de oppositie te hebben gezeten keerde terug, na haar verkiezingssucces (14 naar 18) en sloot een verbond met GroenLinks, de VVD en het CDA.²⁹¹ Maar afstand van het vorige collegebeleid nam het nieuwe college niet. Sterker, veel van het door het vorige college in gang gezette beleid werd voor een groot deel gecontinueerd. Het thema veiligheid, maar ook de veranderde bestuurscultuur bleken voor het nieuw college het behouden waard. De toon in het integratiebeleid veranderde wel.

Leefbaar Rotterdam belandde voor het eerst in de oppositiebankjes. Zij concludeerde na een jaar dat het integratiebeleid bij dit college nog niet van de grond kwam in een document getiteld 'Rotterdam: stad van goud'. De partij gaf aan geen traditionele anti-oppositie te willen voeren. Een illustrerend citaat:

²⁸⁸ 'Tien verschillen tussen Fortuyns nazaten in Den Haag en Rotterdam', *Rotterdams Dagblad*, 18 oktober 2002.

²⁸⁹ J.J.C. van Ostaaijen, 'Evolutie van een revolutie?', 8-10.

²⁹⁰ J.J.C. van Ostaaijen, 'De erfenis van vier jaar Leefbaar Rotterdam', 21-29.

²⁹¹ Het verkiezingssucces van de PvdA in 2006 was het gevolg van een sterke landelijke campagne. Er werd door voorman Wouter Bos scherp campagne gevoerd op sociaaldemocratische thema's. Zijn succes droeg zeker ook bij aan het succes van de PvdA in Rotterdam; die toch flink aan populariteit had ingeboet.

*'Leefbaar wil geen traditionele oppositie voeren, dat wil zeggen wij willen geen problemen bedenken bij oplossingen die een college aandraagt. Wij willen ook ónze oplossingen voorleggen aan het College en de raad, daar het debat over aangaan en erover besluiten. Daarom hebben wij als Leefbaar, ondanks onze oppositierol, besloten onze voorstellen voor integratiebeleid in een initiatiefvoorstel op te nemen, daarbij ook rekening houdend met de samenstelling van het nieuwe college en de gemeenteraad.'*²⁹²

De partij gaf hiermee aan een constructieve opstelling boven een oppositionele opstelling te prefereren en zette hiermee de houding voort die zij tijdens de vorige collegeperiode eigen maakte. De scherpe houding tegenover de belangrijkste politieke tegenstander PvdA bleef.

In 2010 vocht de partij weer een verbeterde strijd om de titel van grootste partij van Rotterdam. Met minder dan 1000 stemmen verschil werd zij wederom tweede. Er werd een coalitie geformeerd tussen PvdA, D'66, CDA en VVD. Tot grote ontevredenheid in de partij, want zij was het oppositievoeren beu geworden en had gehoopt een brede coalitie aan te gaan met de PvdA. Het zou, na 10 jaar Leefbaar Rotterdam, de ultieme verbroedering in de door PvdA en Leefbaar in tweeën verdeelde stad Rotterdam zijn geweest. Nog vier jaar oppositie betekende een voorbode voor een onvermijdelijk vertrek van twee hoofdrolspelers in de geschiedenis van de partij. Fractievoorzitter Ronald Sörensen verruilde de partij in 2011 voor de Eerste Kamerfractie van de PVV. En Marco Pastors accepteerde begin 2012 een baan als directeur van de Gemeente Rotterdam; belast met uitvoeringswerkzaamheden voor een nationaal gelanceerd programma om het probleemgebied Rotterdam Zuid uit het slop te trekken.

Er zijn nog maar weinig fractieleden actief die tien jaar geleden ook in de raad zaten voor de partij. Een ervan, Dries Mosch, blikt tien jaar na dato nog terug in het *Algemeen Dagblad*: *'we hebben destijds een aardig rotje afgestoken binnen het Rotterdamse systeem. Andere partijen laten hun oren vooral hangen naar ambtenaren en allerlei gesubsidieerde clubs. Leefbaar is de partij die luistert naar de juiste mensen, gewonen Rotterdammers die wij proberen te helpen als ze problemen hebben. In dat opzicht is er nog veel te bereiken. Regelmatig vertrouwen bestuurders blind op het verhaal van een ambtenaar, waardoor burgers niet zelden onterecht voor leugenaar worden uitgemaakt. Die strijd lever ik nog altijd.'*²⁹³

Het beeld van Mosch is eenzijdig, maar over één conclusie zijn de meeste partijen van nu het wel eens: 'de rebellenclub is volwassen geworden'.²⁹⁴ Salima Belhaj, huidig fractievoorzitter van Leefbaar Rotterdam gaat in op de bijzondere casus: 'Het opportunisme van Leefbaar was een middel om een discussie in de stad los te maken. Daarin verschilt de partij van de PVV, die zo'n uitspraak als doel op zich ziet'.²⁹⁵ Leefbaar Rotterdam lijkt dit beeld van een meer bedachtzame partij anno 2012 ook zelf te bevestigen: 'soms is het verstandiger je kruit eventjes droog te

²⁹² 'Rotterdam: een stad van goud', *Leefbaar Rotterdam*, december 2006.

²⁹³ 'Leefbaren kijken met gemengde gevoelens terug', *Algemeen Dagblad*, 15 maart 2012.

²⁹⁴ 'De rebellenclub is volwassen geworden', *Trouw*, 12 november 2011.

²⁹⁵ *ibid.*

houden [...] maar we doen niets af aan onze principes, want fout is fout.’²⁹⁶ Ondanks dat de partij succesvol is geweest in het vestigen van een beeld dat zij voor de Rotterdammers opkomt, deed zij toch ook vaak harde uitspraken doet over deze Rotterdammers. Het is een paradox van een protestpartij die is bestendigt, maar haar protesteigenschap toch ook niet wil laten verdwijnen. *NRC Handelsblad* typeert de partij na tien jaar als ‘Hard met een hart’. Een goed frame, of een daadwerkelijk goed hart, de waarheid ligt er waarschijnlijk tussen.

²⁹⁶ ‘Hard met een hart’, *NRC Handelsblad*, 5 november 2011.

7. Conclusie

In deze scriptie is gezocht naar oorzaken die de bestending van Leefbaar Rotterdam als nieuwe partij in de Rotterdamse politiek verklaren. Om deze vraag te kunnen beantwoorden zijn drie verschillende periodes weergegeven. Ten eerste de periode van de opkomst van Leefbaar Rotterdam; ten tweede de fase van coalitieonderhandelingen; ten derde de eerste twee jaar van de coalitie. In deze eerste jaren van de partij heeft ze bewezen een snelle transformatie te hebben doorgemaakt van protestpartij naar een pragmatisch opererende partij. Gedurende deze transformatie zijn een aantal voor de partij belangrijke kernwaarden intact gebleven. In deze conclusie som ik kort de belangrijkste bevindingen op. Vervolgens neem ik een stap terug en worden de bevindingen geplaatst binnen de context van de gebruikte theorieën. Ik besluit met een kort overzicht van de consequenties van mijn bevindingen.

Opkomst van Leefbaar Rotterdam

De eerste maanden van de partij, vanaf de oprichting tot aan de verkiezingen, waren rumoerig en onvoorspelbaar. Al bij de installatie van de partij als 'Leefbaar' partij ontstond een hevige strijd tussen Manuel Kneepkens en Ronald Sörensen. Met het vertrek van Manuel Kneepkens werd de vroegste interne verdeeldheid al opgelost. In Ronald Sörensen vond Leefbaar Rotterdam een krachtige persoonlijkheid, die de lokale organisatie op orde bracht. In de tijd dat Leefbaar Nederland werd opgericht zocht hij bij deze partij steun en financiering voor het Rotterdamse geluid. Op deze manier profileerde de partij zich al in een vroeg stadium. En nog belangrijker: hij vond in Fortuyn de geschikte lijsttrekker voor Leefbaar Rotterdam. Deze opzienbarende man lanceerde de partij door zijn naamsbekendheid en charisma in de nationale en lokale media. Het was een tweede belangrijke stap op de weg naar bestending: zonder deze media-aandacht zou het de partij veel meer tijd en moeite hebben gekost zich te profileren.

Fortuyn speelde tevens de belangrijkste rol in het vaststellen van het verkiezingsprogramma en het samenstellen van de kandidatenlijst. Deze twee essentiële momenten voor een partij tekenden de toekomst voor in ieder geval de eerste vier jaar. De keuze voor Marco Pastors bleek voor de partij achteraf een goede. De heftige discussies die sommige van zijn standpunten teweeg brachten in de media en bij zijn politieke tegenstanders (waaronder Manuel Kneepkens) bracht Leefbaar Rotterdam in de positie van outsider. Het vestigde de aandacht en de woede van zittende partijen op de partij, waardoor men ten tijde van de verkiezingsuitslag al aan de felheid van het debat gewend was. Maar met name omdat de maatschappij in beweging kwam door de issues die Leefbaar Rotterdam adresseerde, die sterk bleken te leven onder de bevolking, werd de positie van de partij al in een vroeg stadium verstevigd.

De reacties van de tegenstanders waren niet mild. De partij werd met grote vijandelijkheid ontvangen tijdens de campagne en in de debatten. De reacties van Kneepkens - *'Hij toont geen respect voor de democratische instellingen, wat rechtse leiders als Haider, Berlusconi*

en Dewinter nog wel deden' - en Kuyper (PvdA) - *'Met andere partijen praten we niet. Ik denk dan aan de nieuwe extreemrechtse partij die mee wil doen aan de gemeenteraadsverkiezingen. En ik wil niet in discussie met verdachtmakende personen als Pim Fortuyn'* - waren het felst. De campagne werd daarna in een gespannen sfeer gevoerd, waarin dreigende taal tussen de partijen onderling niet werd geschuwd. Deze felle toon tegen de nieuwkomer zorgde bij Leefbaar Rotterdam voor een snelle kennismaking met de realiteit. Zij werd verplicht zich min of meer aan te passen aan de omstandigheden en leerde ermee om gaan. Het establishment ging het debat uit de weg en erkende daarmee de positie van Leefbaar Rotterdam als buitenstaander. Dit maakte de partij achteraf bezien steeds groter. Als de overige partijen de nieuwkomer eerder had geaccepteerd, was de aandacht voor de nieuwkomer wellicht minder groot geweest. Tegelijkertijd kan men stellen dat de felle reacties richting de partij ook een belangrijk teken zijn geweest dat de partij serieus werd genomen. De 'outsider' werd geen 'outcast', in de zin dat zij door de andere politieke tegenstanders genegeerd werd.

De onderhandelingen

Het succes van Leefbaar Rotterdam tijdens de verkiezingen van 2002 was niet alleen te danken aan Pim Fortuyn. Alhoewel de overwinning zeker voor een groot deel aan hem toe te schrijven is, was de basis van de partij breder- zoals na de dood van Fortuyn bleek. Het succes van Fortuyn moet historisch gezien in breder perspectief worden geplaatst. In de ontideologisering van de nationale en lokale politiek, het toegenomen politieke cynisme, de door velen beschreven kloof tussen politiek en burger en de steeds groter wordende personalisering van de politiek zijn belangrijke oorzaken te vinden voor de opkomst van Pim Fortuyn. Historicus Henk te Velde beschrijft deze ontwikkeling zelfs als een periode van populisme, waar een kennelijke behoefte bestond in de samenleving om haar heil te zoeken in populistisch getinte bewegingen en partijen. In ieder geval staat vast dat de periode onder de Paarse kabinetten niet alleen zorgde voor veranderende nationale sentimenten; het enthousiasme voor lokale politiek was ook drastisch gedaald.

Toch neemt deze brede context niet weg dat de partij zichzelf na haar verkiezingssucces staande moest zien te houden. Dit op het oog eenvoudige aspect is zelden benoemd. In de onderhandelingsfase bewees de partij dat het om kon gaan met de verantwoordelijkheid die verkiezingssucces met zich meebrengt; het leiden van een formatieproces voor een nieuw college.

De partij gaf de beoogde coalitiepartners meteen vertrouwen. Dat de PvdA niet kon meedoen stond al bij voorbaat vast, maar het slagen van de coalitie met de partijen CDA en VVD, die toch ook niet al te positief waren geweest over de nieuwkomer, was allerminst zeker. Het feit dat CDA en VVD met de Leefbaren wilden praten, vormde een *de facto* erkenning van de belangrijke positie van de nieuwkomer. Leefbaar Rotterdam was niet alleen verantwoordelijk voor het trekken van het formatieproces; als CDA en VVD medewerking hadden geweigerd was Leefbaar gewoon in de oppositiebankjes terecht gekomen. Het resulteerde in de formatie van een 'rechts' college dat al snel het geluid van 'daadkracht' en 'verandering' vertolkte. Het succes van

de formatie lag in de niet al te gecompliceerde persoonlijke verhoudingen. Buiten de relaties tussen Leefbaar en de PvdA bleken de persoonlijke verhoudingen tussen CDA, VVD en Leefbaar goed te liggen. CDA en VVD hadden Leefbaar geaccepteerd als volwaardige partner.

Van protest naar besturen

De onverwachte verantwoordelijkheid om de stad te besturen bracht een versneld proces teweeg waarin de partij zich niet alleen meer als outsider van het politieke bestel kon profileren. In het nieuwe college kon zij tot verantwoording geroepen worden en moest zij haar beleid verdedigen. Heel verrassend zocht Leefbaar Rotterdam na de formatie ogenblikkelijk toenadering tot sommige van haar politieke vijanden. Hiermee werd de constructieve houding die al voor een deel zichtbaar werd tijdens de onderhandelingen, ook voortgezet in de richting van opposenten na de vorming van het college. Erg vanzelfsprekend was dit niet: het polariseren tussen twee grote partijen, is een beproefde methode om voor de kiezer aansprekend te blijven. Het vestigt de aandacht op de partij en creëert het beeld dat er geen alternatieven zijn.

Dit laatste bleek met name nog het geval in de eerste debatten. De fractie van Leefbaar Rotterdam beet in soms felle bewoordingen van zich af – de overwinningsroes nog voelende. De partij bleek ook erg onervaren in het debat en hield zich, soms opzettelijk, soms per ongeluk, niet altijd aan de mores. Het resulteerde in onrustige debatten en onaardige confrontaties. Het wegglopen uit een raadsdebat is daarbij een illustrerend voorbeeld. Maar het leidde ook tot lachwekkende taferelen, zoals het verkeerd indienen van moties. De koehandel rondom een voorzitterschap van een commissie is illustrerend; Leefbaar eiste deze plek op ten koste van de PvdA. Het viel slecht: de PvdA beschuldigde Leefbaar van ‘machtswellust’. Leefbaar op zijn beurt beschuldigde de PvdA van het hebben van ‘geen gevoel voor de nieuwe politieke verhoudingen’. Dit is goed te plaatsen in de veranderende positie van de partij. Leefbaar Rotterdam was bezig een stevige positie voor zichzelf te creëren in de raad. Niet langer was de PvdA de dominante macht, maar Leefbaar; en daar moesten de betrokkenen zichtbaar aan wennen.

De daadkracht en het enthousiasme waar het nieuwe college mee van start ging – met name na de lancering van het definitieve collegeprogramma – bleek allesbepalend voor het lot van Leefbaar Rotterdam. Het college zette in op thema's als veiligheid en integratie, maar had ook de ambitie een bestuurlijke cultuuromslag te creëren. Het voerde afrekenbare targets in. Het succes lag hierin dat de meeste doelen daadwerkelijk werden gerealiseerd. Het veiligheidsbeleid werd in de collegejaren flink aangescherpt, waarbij de stad zich regelmatig als landelijk voorbeeld profileerde. Het integratiebeleid werd harder en veel problemen werden vanuit die invalshoek aangepakt; het resulteerde onder andere in de bekende Rotterdamwet. De nieuw geagendeerde issues werden al snel geadopteerd door het establishment; coalitie- én oppositiepartijen. Er was harde kritiek op het beleid te horen, maar de belangrijkste verandering volgens het college was toch zeker ‘het luisteren naar de burger’. Het college werd een redelijk succes, doordat dit ‘luisteren’ niet slechts retoriek bleek.

Verklaringen hiervoor kunnen uit verschillende hoeken komen. Allereerst zorgde de dood van Pim Fortuyn ervoor dat de partij Leefbaar Rotterdam een nieuwe verantwoordelijkheid

kreeg; de rol van erfopvolger van het nalatenschap van Fortuyn. Leefbaar zag een belangrijke rol voor zichzelf weggelegd in het uitdragen van het gedachtegoed van Fortuyn, dat lag verankerd in het collegeprogramma. Dit streven leefde naast de Leefbaar-fractie ook bij de uitgetreden fractieleden. Het verstevigde ook de positie van Sörensen, die wel zijn fractie uiteen zag vallen, maar telkens unaniem werd gesteund door de overgeblevenen. Het weten om te gaan met incidenten is voor een nieuwe politieke partij een belangrijke testcase. Ongeacht de motivatie die aan een partijvisie ten grondslag ligt is de praktische realiteit er ook een van het bij elkaar houden van de fractie; al helemaal als deze zonder al te diepgaande selectieprocedures is vastgesteld. Ten tweede zorgde het maatschappelijk draagvlak van het collegebeleid voor inhoudelijk succes.

De switch van Leefbaar Rotterdam van protest naar pragmatisme is een bewuste transformatie geweest. Zowel protest als pragmatisme is kenmerkend voor de lokale politiek. Lokale politici kunnen als geen ander gebruik maken van hun nauwe contact met de burger. Daar is de lokale politiek ook voor bedoeld. Dat deze burger vaak ontevreden is en gehoord wil worden is in theoretische zin in veel verschillende vakgebieden al verklaard. Het verklaart het op dit moment relatief nog steeds grote aantal lokale partijen in onze politiek, en het biedt tevens ruimte aan de proteststem. Eenzelfde redenering kan gemaakt worden voor het verschijnsel van pragmatisme. Lokale politieke partijen hebben tot doel zich te richten op de meer alledaagse issues van de lokale samenleving. Politiek, en dus ook ideologie, vindt plaats op dit microniveau. Dat protest en pragmatisme in de lokale politiek dus voornamelijk verschijnselen zijn, valt niet te ontkennen.

Desalniettemin zat er bij Leefbaar Rotterdam ook een bewuste strategische gedachte achter deze transformatie; waarbij het protest in het pragmatisme geïncorporeerd werd. Dit blijkt met name uit interviews uit die tijd met Marco Pastors, waarin citaten zijn te vinden van zijn bewustzijn op dit punt:

*'In Rotterdam willen we als Leefbaar Rotterdam bewijzen dat wij namens alle buitenstaanders beter werk kunnen leveren dan traditionele partijen. Het zou mooi zijn als het ons lukt, maar als het ons niet lukt, is de oude politiek nog lang niet veilig. Voor altijd opgejaagd zal ze moeten proberen de problemen van deze maatschappij aan te pakken.'*²⁹⁷

De buitenstaander die aan het besturen was: *'besturen is een prachtig vak'*. Maar bovenal één die zich af bleef zetten tegen het establishment:

*'Wij hebben altijd gezegd: politiek is geen baantjescircuit. Geen hobby voor een paar bevoorrechte mensen, maar gewoon werk. En dat werk kun je goed doen of je kunt het slecht doen. Als je het slecht doet, heb je een probleem. Dat zou je nieuwe politiek kunnen noemen.'*²⁹⁸

Enerzijds viel hij het systeem aan. Op de vraag: 'Hoe was het om wethouder te worden op een stadhuis met vooral ambtenaren van PvdA-huize?' antwoordde hij: *'Iemand vertelde me hoe het vroeger ging. Als je als ambtenaar solliciteerde, vroegen ze niet: 'ben je lid van de PvdA'? Dat*

²⁹⁷ 'Het ongenoegen is er nog, maar zal afnemen', *Rotterdams Dagblad*, 14 februari 2004.

²⁹⁸ 'Wij lopen voorop, de rest gaat wel mee', *NRC Handelsblad*, 17 januari 2004.

was te direct. Ze vroegen: 'wat doe je naast je werk?' En dan wisten ze het wel. Want dan was je deelraadslid bijvoorbeeld. Zo kwamen er veel PvdA-ers binnen'.

Anderzijds verdedigde hij zijn ambtenaren: 'Maar die ambtenaren hebben ook een vak, die zijn iets. Stedenbouwkundige, communicatieadviseur. Die kunnen bedenken: in het verleden dachten we dat iets een goed idee was, maar dat was het kennelijk toch niet. Dus ik ondervind geen tegenwerking'.

Ook wist Pastors goed in te spelen op een heersende, 'pragmatische' lacune in de lokale politiek en toonde een sterk besef van de pragmatisch geworden aard van zijn partij: 'Ik denk dat er nog steeds behoefte is aan een nationale lokale partij. Een partij die kijkt wat nou echt belangrijk is. Die niet kijkt vanuit een christendemocratisch of een sociaaldemocratisch perspectief, maar vanuit het onderwerp, vanuit het probleem.'

Bovenstaande voorbeelden illustreren Leefbaar's transitie van protest naar pragmatisme, waar het protest niet geheel verdween. Leefbaar Rotterdam vernieuwde op basis van ontideologisering en pragmatisme en richtte zich op de alledaagse issues. Door een combinatie van dit pragmatisme, de vroege confrontatie met haar tegenstanders, het vertrouwen dat zij uitstraalde richting haar coalitiepartners, het omgaan met incidenten en het vestigen van gezag als politieke partij tijdens debatten en in discussies bestendigde zij zich in de lokale politiek van Rotterdam.

Turpijn, Pedersen & Deschouwer

De casus Leefbaar Rotterdam levert ons een aantal interessante punten op. De drie theorieën geven de brede gedachtes goed weer, maar bieden op detailniveau weinig verheldering. Het inductieve karakter van dit onderzoek verplicht ons de details uit dit onderzoek te abstraheren naar de grotere lijnen. Laten we eerst kort stilstaan bij de kern van de drie gebruikte theorieën.

Turpijn geeft twee belangrijke punten mee waar nieuwe partijen rekening mee moeten houden als zij het politieke bestel binnentreden. Turpijn's *Mannen van gezag* geeft de ontwikkeling van het ontstaan van ons Nederlands parlementair stelsel weer. Het verhaal is desalniettemin goed bruikbaar voor deze scriptie, omdat er wellicht parallellen te trekken zijn tussen zijn typering en de casus Leefbaar Rotterdam. Turpijn's eerste punt is de ontvangst van nieuwkomers in een politiek systeem. Nieuwkomers treden een arena binnen met spelers die onderling regels met elkaar af hebben gesproken en elkaar aan de hand van die regels opzoeken en bestrijden. Een nieuwkomer is niet bekend met deze regels en zal zich deze dus snel eigen moeten maken – of het risico lopen niet te worden opgenomen in het systeem en te boek blijven staan als buitenstaander.

Turpijn's tweede punt is de belangrijke combinatie van idealisme en opportunisme in de vroege Nederlandse politiek. Deze ontstane cultuur geeft twee zaken weer. De idealistische kant van politiek gaat om spelers die op basis van rationale argumenten politiek bedrijven en proberen te komen tot dialectische oplossingen. De opportunistische kant is een meer

emotionele kant, die zowel door establishment als door nieuwkomers werd gebruikt om zichzelf beter te positioneren in het debat.

We hebben in het verhaal van Leefbaar Rotterdam kunnen zien dat deze partij zich weliswaar grotendeels van zijn opportunistische kant liet zien, maar toch ook een verandering doormaakte naar de meer oplossingsgerichte stijl van politiek. Opmerkelijk is dat deze transitie plaatsvond, ondanks stevig initieel verzet van haar politieke tegenstanders tegen de standpunten van de partij. Uit de casus van Leefbaar Rotterdam leren we dat de positie van nieuwkomers in het politieke systeem niet alleen meer wordt bepaald door eigen handelen, maar voornamelijk door steun van het electoraat. De grote verkiezingsoverwinning van de partij zorgde ervoor dat de partij zich in het debat redelijk autonoom kon gedragen.

De belangrijke ontwikkeling die Leefbaar doormaakte als partij zorgde ervoor dat zij zich wist te bestendigen. Deze ontwikkeling *lijkt* te contrasteren met de door Pedersen gesuggereerde levenscyclus van nieuwe politieke partijen. Pedersen signaleert een trend in de ontwikkeling van nieuwe partijen: zij komen snel op doordat zij issues adresseren die leven onder de kiezers, maar 'sterven' ook weer snel, doordat de geadresseerde issues geïncorporeerd worden. De casus Leefbaar Rotterdam is er een die deze theorie aanvult: kennelijk bestaan er factoren waardoor Leefbaar Rotterdam zich aan deze 'terminale' fase wist te onttrekken (in Pedersen's fase van relevantie). De in deze conclusie eerder genoemde verklaringen voor de bestendiging van de partij zijn doorslaggevend. De partij adresseerde weliswaar drie belangrijke thema's, maar vestigde ook naam als breed georiënteerde politieke partij. Tegelijkertijd blijft de partij zich tot op de dag van vandaag profileren als de buitenstaander in de politiek. Dat is in de huidige oppositierol eenvoudig te verklaren, maar dat deed zij ook tijdens de bestuursperiode. Voor theorievorming zou het interessant zijn in een nader onderzoek in te gaan op die factoren die doorslaggevend zijn in de fase van relevantie voor een nieuwe politieke partij in het algemeen om zich te bestendigen. Op die manier zou onderzoek kunnen leiden naar een typologie van mogelijke 'succesfactoren'. De casus Leefbaar Rotterdam biedt een interessant startpunt voor een dergelijk onderzoek, waar een mogelijke hypothese zou kunnen zijn dat de mate van bestendiging in 'de oude politiek' de mate van het succes van een nieuwe politieke partij bepaalt.

Dezelfde conclusie kan worden getrokken in relatie tot de theorie van Deschouwer. Deschouwer betoogt dat nieuwe politieke partijen die onmiddellijk worden geconfronteerd met bestuursverantwoordelijkheid, hiervoor vaak een electorale prijs betalen. Met name partijen die zich aan de uiteinden van het politieke spectrum bevinden zijn hiervoor het kwetsbaarst. Deze partijen vinden over het algemeen hun succes in het adresseren van nieuwe issues, maar zullen minder aansprekend zijn indien deze issues zijn geïncorporeerd in de bestaande politiek. De casus Leefbaar Rotterdam leert ons dat het electorale effect waar Deschouwer op doelt absoluut terugkwam; Leefbaar Rotterdam daalde in 2004 naar 12 zetels in de peilingen, een verlies van 5 zetels. In 2006 verloor zij uiteindelijk 'slechts' 3 zetels. Een belangrijke verklaring van dit verlies, naast de argumenten van Deschouwer, kan worden gevonden in de massieve verkiezingsoverwinning van 2002. Het deel van de theorie dat nieuw besturende partijen een groot risico lopen tijdens volgende verkiezingen averij op te lopen, klopt voor de casus Leefbaar

Rotterdam. De kunst om dit verlies zo beperkt houden, is te danken aan de succesfactoren, zoals hierboven omschreven. Ook hier zou een vervolg onderzoek naar 'succes' factoren kunnen helpen bij het begrijpen waarom sommige partijen wel, en sommige partijen niet erin slagen om relevant te blijven als politieke partij. Interessant zou zijn te onderzoeken in welke mate partijen georganiseerd moeten zijn om niet aan relevantie in te boeten. Naar alle waarschijnlijkheid heeft het nog steeds ontbreken van een partijstructuur bij de Partij voor de Vrijheid er bijvoorbeeld toe geleid dat zij niet in staat bleek een gehele kabinetsperiode uit te zitten, iets wat Leefbaar Rotterdam grotendeels wel is gelukt. Een hypothese zou kunnen zijn dat nieuwe partijen die erin slagen snel een basisinfrastructuur op te zetten binnen hun eigen partij meer kans van slagen hebben om te bestendigen als relevante factor in de politiek, dan partijen die hierin niet slagen.

Consequenties van en aanbevelingen voor verder onderzoek

De oorzaak van de bestending van Leefbaar Rotterdam ligt in de drie belangrijke omschreven perioden: de opkomst, de coalitieonderhandelingen en de eerste twee jaren besturen. De theorieën wekken de suggestie dat het zwaartepunt van falen/succes ligt in de beginfase van een nieuwe partij. Dit onderzoek heeft geprobeerd een casus te bieden om delen uit deze theorieën aan te vullen door verder te kijken dan deze beginfase. Tegelijkertijd zou een mooie vervolgstap op deze scriptie een onderzoek naar 'succes' factoren van nieuwe politieke partijen kunnen zijn. De uniciteit van de casus Leefbaar Rotterdam biedt mogelijkheden om die vervolgstap te zetten en geeft een eerste aanzet voor verklaringen voor de bestending van deze partij in de Rotterdamse politiek. De ontwikkelingen die in deze scriptie zijn geschetst geven over het algemeen een erg positief beeld van de bestending van de partij. Dit komt met name omdat het 'succes' van de partij in de beginfase heeft gelegen. Het zou onzuiver zijn om te ontkennen dat Leefbaar Rotterdam na haar bestuursperiode heel veel moeite heeft gekend om zich te blijven profileren; alleen, sec gesteld, doet dit er voor dit onderzoek niet heel veel toe. Het feit dat Leefbaar Rotterdam na tien jaar nog steeds kan rekenen op 14 zetels in de raad is voor deze scriptie aanleiding geweest aan te nemen dat de partij is bestendigd en nog steeds één van de belangrijkste factoren van betekenis speelt in de Rotterdamse politiek. Deze bestending lijkt op geen enkele wijze te kunnen worden ontkracht. Als de periode na 2006 zou worden toegevoegd aan het onderzoek – een periode waarin Leefbaar Rotterdam een oppositierol innam - dan zou het beeld uiteraard iets moeten worden bijgesteld en zou de onderzoeksvraag ook anders moeten luiden. Interessant zou bijvoorbeeld zijn te onderzoeken hoe Leefbaar Rotterdam omging met haar nieuwe rol. Een andere vraag zou kunnen zijn waarom het de partij na 2006 niet meer lukte tot een samenwerkingsverband met andere partijen te komen en hoe de zittende politieke partijen reageerden op de nieuwkomer die geleidelijk aan het predicaat 'nieuwkomer' niet meer kon dragen.

Tenslotte zouden ook de kenmerken van lokale politiek meer onderzocht moeten worden in een historische context. Er lijkt sprake te zijn van minder ideologie en meer pragmatisme. Dit contrasteert met nationale politiek, waar ideologische retorica veel belangrijker lijkt. Casussen als deze bieden aanleiding om het toenemende nationale populisme

te proberen te verklaren; in de lokale politiek is de frame om meer te luisteren naar de burger, door de aard ervan, sterk aanwezig. Er zijn dan ook veel lokale partijen die zich hierop beroepen, en zij zijn regelmatig succesvol. Een interessante vervolgvraag zou kunnen zijn in hoeverre populisme in Nederland zich lokaal manifesteert, en hoe populisme op lokaal niveau dan precies gedefinieerd zou moeten worden, wetende dat lokale politiek pragmatischer en minder ideologisch is. Met deze scriptie heb ik getracht ook voor deze vervolgvragen een interessant aanknopingspunt te bieden.

8. Referenties

Primaire bronnen

Collegeprogramma 2002-2006, 'Het nieuwe élan van Rotterdam'.

G. van Gent, 'Democratie vergruist', persoonlijk document, 2004.

Interview George van Gent, 22 maart 2012.

Interview Ton Quadt, 25 april 2012.

Kort gesprek Ronald Sörensen, 5 maart 2012.

Notulen gemeenteraad Rotterdam, 14 maart 2002.

Notulen gemeenteraad Rotterdam, 25 april 2002.

Notulen gemeenteraad Rotterdam, 16 mei 2002.

Notulen gemeenteraad Rotterdam, 11 september 2003.

Notulen gemeenteraad Rotterdam, 23 oktober 2003.

Rapport 'Analyse Gemeenteraadsverkiezingen Rotterdam, *Centrum voor Onderzoek en Statistiek*, 6 maart 2002. Te vinden via: <http://www.cos.rotterdam.nl/Rotterdam/Openbaar/Diensten/COS/Publicaties/PDF/01-1730.gemeente.pdf> (Bezocht januari 2011).

Rapport 'Analyse Gemeenteraadsverkiezingen 2006', *Centrum voor Onderzoek en Statistiek*, 6 maart 2002. Te vinden via: <http://www.cos.rotterdam.nl/Rotterdam/Openbaar/Diensten/COS/Publicaties/PDF/gemeenteraadsverkiezingen2006.pdf> (Bezocht januari 2011).

Rapport 'Verkiezingsuitslagen gemeenteraad Utrecht, 7 maart 2006. Te Vinden via: http://www.utrecht.nl/images/Secretarie/Bestuursinformatie/Publicaties2006/verkiezingsuitslagen_gemeenteraad_Utrecht_2006.pdf (Bezocht maart 2011).

Boeken & artikelen

Andeweg, R.B., De Winter, L., Müller, W.C., 'Parliamentary Opposition in Post-Consociational Democracies: Austria, Belgium and the Netherlands', in: *The Journal of Legislative Studies*, 2008, vol. 14 (1), 77-112.

Andeweg, R.B., Irwin, G.A., *Governance and Politics in the Netherlands*, New York: Palgrave MacMillian (second edition), 2005.

Babbie, E., *The Practice of Social Research*, Belmont: Thomson, (elfde editie), 2007.

Booister, J., *Clash aan de Coolsingel: de wegbereiders van Pim Fortuyn*, Soesterberg: Aspekt, 2009.

Chorus, J. & Galan, M. de, *In de ban van Fortuyn*, Amsterdam: Olympus, 2006.

Couwenberg, S.W., 'Opstand der burgers: de Fortuyn-revolte en het demasqué van de oude politiek', *Civis Mundi Jaarboek*, 2004.

De Rooij, P., *Republiek van Rivaliteiten, Nederland sinds 1813*, Amsterdam: Metz en Schilt (tweede druk), 2005.

Debatinstituut, 'De Kamervoorzitter kan kwaliteit debatten doen stijgen', *Debatinstituut*, <http://www.debatinstituut.nl/Literatuur/Debat-artikelen/de-kamervoorzitter-kan-kwaliteit-debatten-doen-stijgen.html> (Bezocht op 13 januari 2011).

Deschouwer, K., 'Comparing newly governing parties', in: Deschouwer K. (ed), *New Parties in Government: in power for the first time*, New York: Routledge, 2008, 1-17.

Elchardus, M., *De dramademocratie*, Tiel: Lannoo, 2002.

Herzog, H., 'Minor Parties: the Relevancy Perspective', in: *Comparative Politics*, 1987, vol. 19 (3), 317-329.

Krouwel, A. & Lucardie, P., 'Waiting in the Wings: New Parties in the Netherlands', in: *Acta Politica*, 2008, 43, 278-307.

Lucardie P. & Ghillebaert, C.P., 'The short road to power – and the long way back: newly governing parties in the Netherlands', in: Deschouwer K. (ed), *New Parties in Government: in power for the first time*, New York: Routledge, 64-84.

Oosthoek, A., *Pim Fortuyn en Rotterdam*, Rotterdam: Ad. Donker, 2005.

Pedersen, M.N., 'Towards a New Typology of Party Lifespans and Minor Parties', in: *Scandinavian Political Studies*, 1982, vol. 5 (1), 1-16.

Pellikaan, H. & Van der Lubben, S., *Ruimte op Rechts?: conservatieve onderstroom in de Lage Landen*, Houten: Het Spectrum, 2006.

Peters, J., 'Nieuwe regels van het formatiespel?', in: *Publiekrecht & Politiek*, 9 september 2010. Te vinden via: <http://www.publiekrechtropolitiek.nl/column-jit-peters-nieuwe-regels-van-het-formatiespel> (Bezocht februari 2011).

Te Velde, H., *Agreement to Disagree: geschiedenis van het parlementaire debat, diesoratie*, Leiden, 436^e dies natalis.

Te Velde H., *Het theater van de politiek*, Amsterdam: Rede, 2003.

Te Velde, H., 'Populisme', in: *Van regentenmentaliteit tot populisme: politieke tradities in Nederland*, Amsterdam: Bert Bakker, 2010.

Te Velde, H., 'Spelers en spelbrekers. De beschaving van de Tweede Kamer' in: *De negentiende eeuw: Documentatieblad werkgroep 19e eeuw* 30, Leiden, 2007, 35-47.

Turpijn, J., *Mannen van gezag: de uitvinding van de Tweede Kamer 1848-1888*, Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2008.

Van Eeden, E., *Leefbaar Utrecht: Acht jaar vernieuwing en beroering in de Utrechtse politiek (1998-2006)*, Amersfoort: De Vrije Uitgevers, 2008.

Van Haaften, T., 'Dutch Parliamentary Debate as Communicative Activity Type', *Leiden University*, ongepubliceerd manuscript, 2011.

Van Ostaaijen, J.J.C., 'Evolutie van een revolutie?: Rotterdam 2002-2008', in: *Bestuurskunde*, 3, 2008, 6-13.

Van Ostaaijen, J.J.C. & Tops, G.W., 'De erfenis van vier jaar Leefbaar Rotterdam', in: *Justitiële Verkenningen*, 33 (2), 2007.

Van Schendelen, R., "Katholieke' of 'protestantse' coalitievorming: de formatie van het Rotterdamse college in 2002, in: *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis*, Groningen: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, 2004, 249-273.

Van Tilburg, M.F.J. & Tops, P.W., 'Partijen en lijsten in Nederlandse gemeenten (1946-1986)', in: *DNPP jaarboek*, 1989.

Wansink, H., *De erfenis van Fortuyn: de Nederlandse democratie na de opstand van de kiezers*, Amsterdam: Meulenhoff, 2004.

Wolthuis, B., 'Het spelkarakter van het parlementaire debat', in: *Rechtsfilosofie en rechtstheorie 3*, 2007, 12-33.

Zarefsky, D., 'Strategic maneuvering in political argumentation' in: Van Eemeren, F.H. (ed.): *Examining Argumentation in Context*. Amsterdam/ Philadelphia, 2009, 115-130.

Krantenartikelen

"College verbreedt de kloof, *Rotterdams Dagblad*, 24 oktober 2003.

"Een globaal hard, mager document'; coalitieakkoord Rotterdam', *Trouw*, 26 april 2002.

"Een hoofddoekje is niet erg, honderd hoofddoekjes wel", *Rotterdams Dagblad*, 12 maart 2004.

"Het ongemak over de hoofddoek is voelbaar', *Rotterdams Dagblad*, 19 maart 2004.

"Ik zei altijd: joh Pim, jouw tijd komt nog', *De Volkskrant*, 14 juni 2002.

"Ik zou goed zaken kunnen doen met Leefbaar Rotterdam", *NRC Handelsblad*, 6 september 2003.

"Leefbaar' levert langzaam z'n verkiezingsbeloften in, *Rotterdams Dagblad*, 5 december 2002.

"Leefbaar' wil einde aan bedelen', *Rotterdams Dagblad*, 17 april 2002.

"Meester Ronald' deelt de rapporten uit', *Rotterdams Dagblad*, 15 november 2002.

"Oud' beleid is basis nieuw elan', *Het Financieele Dagblad*, 17 juni 2002.

"Rotterdam houdt zich aan de grondwet", ANP, 11 september 2003.

"Volkspartij' stuit op procedures', *Algemeen Dagblad*, 3 maart 2003.

"Wethouder veilig geeft extra accent", ANP, 22 april 2002.

"Wij lopen voorop, de rest gaat wel me", *NRC Handelsblad*, 17 januari 2004.

"Zeggen wat je denkt, dat helpt', *Rotterdams Dagblad*, 28 december 2002.

'Aanhang Leefbaar Rotterdam slinkt', *NRC Handelsblad*, 8 maart 2004.

'Aanzien Leefbaar Rotterdam loopt schade op', *Rotterdams Dagblad*, 2 oktober 2003.

'CDA en VVD hopen op 'doorstart'', *Rotterdams Dagblad*, 8 maart 2004.

'CDA tegen plan allochtonenstop LR', *Rotterdams Dagblad*, 25 augustus 2003.

'CDA: discussie moskeegrootte te maken met afkeer van allochtonen, *Rotterdams Dagblad*, 12 december 2002.

'CDA: Pastors moet zwijgen over moslims', *Algemeen Dagblad*, 11 juni 2004.

'Charlois wil geen hoofddoekjes achter loketten', *De Volkskrant*, 19 februari 2005.

'Coalitie Rotterdam met nieuw elan', *Algemeen Dagblad*, 23 april 2002.

'College klinkt overmoedig', *Rotterdams Dagblad*, 20 september 2002.

'College Rotterdam kiest voor veiligheid', *ANP*, 26 september 2002.

'College Rotterdam komt met actieplan kansarme wijken', *ANP*, 8 september 2003.

'College van start met babygehuil', *Rotterdams Dagblad*, 26 april 2002.

'Crisis in Leefbaar Rotterdam', *Algemeen Dagblad*, 20 mei 2003.

'Daadkracht Rotterdam kost cultuur geld', *De Volkskrant*, 13 september 2002.

'De Faria genoot nooit het volledig vertrouwen van Leefbaar', *ANP*, 14 januari 2004.

'De Faria treedt in tranen af', *Algemeen Dagblad*, 14 januari 2004.

'De islam is een achterlijke cultuur', *Volkskrant*, 9 februari 2002.

'De plannen van Pim Fortuyn: de straatveger is wel positief. Fortuyn zoekt nu al naar excuses', *Rotterdams Dagblad*, 22 januari 2002.

'De rebellenclub is volwassen geworden', *Trouw*, 12 november 2011.

'De storm is gaan liggen', *Rotterdams Dagblad*, 27 juli 2002.

'Deelgemeenten doen niet meer 'braaf' mee met Coolingsel', *Rotterdams Dagblad*, 11 april 2002.

'Dewinter prijst Rotterdamse aanpak', *NRC Handelsblad*, 27 september 2003.

'Deze keer zag het stadhuis de aardbeving aankomen', *Rotterdams Dagblad*, 16 mei 2002.

'Diepe identiteitscrisis bij PvdA kan lang duren', *Rotterdams Dagblad*, 29 mei 2002.

'Dit zagen we voor het laatste in de jaren dertig', *Rotterdams Dagblad*, 8 maart 2002.

'Dominee Visser noemt akkoord 'niet superslecht', *ANP*, 22 april 2002.

'Echte liefde is nog ver te zoeken; niet elk raadslid kan geleerdheid Fortuyn volgen', *De Volkskrant*, 26 april 2002.

'Even vragen aan Pim Fortuyn', *Algemeen Dagblad*, 21 januari 2002.

'Fortuyn begint met motie van wantrouwen', *Trouw*, 15 maart 2002.

'Fortuyn is een mietje', *Rotterdams Dagblad*, 1 maart 2002.

'Fortuyn klopt iedereen', *Rotterdams Dagblad*, 7 maart 2002.

'Fortuyn trekt ook lijst in Rotterdam', *Volkskrant*, 21 januari 2001.

'Fortuyn verontrust minderheden', *Rotterdams Dagblad*, 23 januari 2002.

'Fortuyn: 'Niet echt ingeleverd bij onderhandelingen'', *ANP*, 22 april 2002.

'Fortuyn: ik heb geen spreekplicht.', *NRC Handelsblad*, 15 maart 2002.

'Fractie Leefbaar' loopt weg uit raad, *Rotterdams Dagblad*, 26 april 2002.

'Fusieplannen Leefbaar Rotterdam en LPF', *ANP*, 19 augustus 2003.

'Geen daden maar woorden; het tobberige en bureaucratische Rotterdam', *NRC Handelsblad*, 27 april 2002.

'Geen debat, wel een nieuwe bezem', *NRC Handelsblad*, 15 november 2002'.

'Geen hek rond Rotterdam', *NRC Handelsblad*, 12 september 2003.

'Geluk ergert zich aan 'losse flodders' LR', *Rotterdams Dagblad*, 7 september 2002.

'Gemoederen raken verhit over de vorming van een nieuw (paars) kabinet', *NRC Handelsblad*, 5 maart 1998.

'Hard met een hart', *NRC Handelsblad*, 5 november 2011.

'Hardere aanpak', *Algemeen Dagblad*, 5 augustus 2002.

'Het ongenoegen is er nog, maar zal afnemen', *Rotterdams Dagblad*, 14 februari 2004.

'Hier heeft Fortuyn 'geen zin an'', *NRC Handelsblad*, 16 maart 2002.

'Hopen op dubbel aantal zetels met Fortuyn op één', *Rotterdams Dagblad*, 21 januari 2002.

'Hopen op dubbel aantal zetels met Fortuyn op één', *Rotterdams Dagblad*, 21 januari 2002.

'Islamdebat Rotterdam 'dialogoog tussen doven'', *NRC Handelsblad*, 11 juni 2004.

'Kans op alloctonenstop', *Rotterdams Dagblad*, 4 september 2003.

'Keihard beleid voor een veilig Rotterdam', *De Telegraaf*, 23 april 2002.

'Kneepkens verlaat per direct LN', *Rotterdams Dagblad*, 25 oktober 2001.

'Kneepkens wil lijst LN aanvoeren', *NRC Handelsblad*, 27 september 2001.

'Kritiek op omvang moskee en kerk', *Rotterdams Dagblad*, 29 november 2002.

'Leefbaar op z'n Rotterdams', *Algemeen Dagblad*, 27 september 2002.

'Leefbaar Rotterdam doet stof opwaaien in gemeenteraad', *ANP*, 14 november 2002.

'Leefbaar Rotterdam doet toch mee aan raadsverkiezingen', *Rotterdams Dagblad*, 8 december 2001.

'Leefbaar Rotterdam en D'66 flirtten met elkaar over toetreding tot college B&W.', *Het Financieele Dagblad*, 4 juni 2003.

'Leefbaar Rotterdam gunde partijen de tijd', *De Volkskrant*, 23 april 2002.

'Leefbaar Rotterdam kan wel wat de LPF niet kan', *NRC Handelsblad*, 4 oktober 2002.

'Leefbaar Rotterdam keldert 12 zetels in peiling', *ANP*, 6 maart 2004.

'Leefbaar Rotterdam ontloopt discussie in de Raad', *Rotterdams Dagblad*, 13 november 2002.

'Leefbaar Rotterdam opent aanval op beoogd lijsttrekker Fortuyn', *Volkskrant*, 31 augustus 2001.

'Leefbaar Rotterdam plots op dreef', *De Volkskrant*, 16 november 2002.

'Leefbaar Rotterdam rept niet over vaderlandsliefde', *Rotterdams Dagblad*, 12 januari 2002.

'Leefbaar Rotterdam tegen bouw dominante moskee', *ANP*, 26 november 2002.

'Leefbaar Rotterdam verandert lokale politiek', *Rotterdams Dagblad*, 1 mei 2002.

'Leefbaar Rotterdam verwacht hete herfst', *Rotterdams Dagblad*, 13 augustus 2003.

'Leefbaar Rotterdam weer kleiner', *ANP*, 19 mei 2003.

'Leefbaar Rotterdam wil hoofddoekjesverbod ambtenaren', *ANP*, 23 januari 2004.

'Leefbaar Rotterdam wil wel door met Fortuyn', *Volkskrant*, 12 februari 2002.

'Leefbaar Rotterdam worstelt nog met vele politieke mores', *Rotterdams Dagblad*, 17 mei 2002;

Notulen

'Leefbaar Rotterdam zit met de brokken na bezoek Dewinter', *ANP*, 26 september 2003.

'Leefbaar Rotterdam zorgt niet voor nieuw elan', *Het Financieele Dagblad*, 8 juli 2002.

'Leefbaar Rotterdam: 'Bedelen nu aanpakken', *Rotterdams Dagblad*, 23 augustus 2002.

'Leefbaar stelt debat hoofddoekjes weer uit', *Rotterdams Dagblad*, 5 maart 2004.

'Leefbaar Utrecht linea recta naar de oppositie', *ANP*, 5 maart 1998.

'Leefbaar Utrecht stopt wegens 'besmet' imago, *ANP*, 12 augustus 2010.

'Leefbaar Utrecht strijkt Utrechtse politici tegen de haren in', *ANP*, 5 maart 1998.

'Leefbaar Utrecht strijkt Utrechtse politici tegen de haren in', *ANP*, 5 maart 1998.

'Leefbaar wil limiet aan aantal nieuwkomers', *Rotterdams Dagblad*, 23 augustus 2003.

'Leefbaren in Rotterdam zoeken ook geen opvolger', *Het Parool*, 8 mei 2002.

'Leefbaren kijken met gemengde gevoelens terug', *Algemeen Dagblad*, 15 maart 2012.

'LR verliest ook derde raadslid', *Trouw*, 20 maart 2003.

'Meerderheid valt weg voor college R'dam', *NRC Handelsblad*, 30 september 2003.

'Nieuw college: aso-tax voor Rotterdammers', *Algemeen Dagblad*, 9 april 2002.

'Nieuw Rotterdams college breekt met gedoogcultuur', *Het Financieele Dagblad*, 23 april 2002.

'Nieuwe bezems vegen schoon', *Algemeen Dagblad*, 3 augustus 2002.

'Nieuwe partij vaagt Utrechts college weg', *Het Financieele Dagblad*, 5 maart 1998.

'Nieuwe partij vaagt Utrechts college weg', *Het Financieele Dagblad*, 5 maart 1998.

'Nieuwe wind stadhuis merkbaar in stad', *Rotterdams Dagblad*, 14 september 2002.

'Of Luxor of Schouwburg of Doelen kan de deuren sluiten', *Rotterdams Dagblad*, 29 augustus 2002.

'Onrust op Zuid', *NRC Handelsblad*, 12 maart 2002.

'Ook coalitiepartijen vinden: drie slag, Michiel Smit uit', *Rotterdams Dagblad*, 9 oktober 2002.

'Opnieuw ophef over uitspraken wethouder Pastors, *ANP*, 10 juni 2004.

'Over moskeeën graag – en geen monoloog', *NRC Handelsblad*, 27 november 2002.

'Overlast door allochtonen is nu wel bespreekbaar', *NRC Handelsblad*, 8 september 2003.

'Partijen in Rotterdam luisteren nu al niet meer naar elkaar', *Rotterdams Dagblad*, 26 april 2002.

'Partijen zetten vol in op veiliger stad', *Rotterdams Dagblad*, 22 april 2002.

'Pastors opnieuw mikpunt van kritiek', *Rotterdams Dagblad*, 11 juni 2004.

'Pastors slikt uitlating in', *Algemeen Dagblad*, 28 november 2003.

'Pim Fortuyn blijft in Rotterdam lijsttrekker', *NRC Handelsblad* 11 februari 2002.

'Politiek aarzelt over uitgekleeft CS-plan; LR hoe dan ook tegen', *Rotterdams Dagblad*, 6 april 2002.

'Politiek klimaat in Rotterdam 'inhumaan'', *Rotterdams Dagblad*, 28 augustus 2003.

'Positie Sörensen is onbetwist', *Rotterdams Dagblad*, 23 september 2003.

'Proeftuin Rotterdam', *NRC Handelsblad*, 23 april 2002.

'Proeftuin Rotterdam', *NRC Handelsblad*, 23 april 2002.

'PvdA gaat met nieuw plan van aanpak de oppositie in, *Rotterdams Dagblad*, 15 april 2002.

'PvdA hekelt 'schreeuwcollege' Rotterdam, *Rotterdams Dagblad*, 23 april 2002.

'PvdA ligt eruit in Rotterdam', *Rotterdams Dagblad*, 26 maart 2002.

'PvdA opent aanval op Pim Fortuyn', *Rotterdams Dagblad*, 14 januari 2002.

'PvdA Rotterdam wil asielzoekers weren', *ANP*, 11 november 2002.

'PvdA trekt boetekleed aan', *Rotterdams Dagblad*, 24 april 2002.

'PvdA verwijt LR racistische opvattingen', *Rotterdams Dagblad*, 8 september 2003.

'PvdA: akkoord is oude wijn in oude zakken', *ANP*, 22 april 2002.

'Raad discussieert op internet', *Rotterdams Dagblad*, 13 januari 2003.

'Raad eist uitspraak college: wel of geen allochtonenstop', *Rotterdams Dagblad*, 10 september 2003.

'Raad ruziet door over commissies', *Rotterdams Dagblad*, 16 mei 2002; Notulen raadsvergadering 16 mei 2002.

'Raadsfracties kraken begroting', *Rotterdams Dagblad*, 2 oktober 2002.

'Raadsleden zijn niet verrast over vertrek wethouder', *Rotterdams Dagblad*, 14 januari 2004.

'Raadslid Smit uit fractie Leefbaar Rotterdam gezet', *NRC Handelsblad*, 11 februari 2003.

'Raadslid Van Heijgen wil dat Sörensen aftreedt', *Rotterdams Dagblad*, 18 september 2003.

'RADAR verwacht vervolging Fortuyn', *Rotterdams Dagblad*, 11 februari 2002.

'Reacties verdeeld op spreidingsbeleid', *ANP*, 1 december 2003.

'Rommelig beeld voor de kiezers', *Rotterdams Dagblad*, 11 februari 2002.

'Rotterdam denkt erover kansarmen te spreiden', *ANP*, 4 september 2003.

'Rotterdam een jaar later', *Haagsche Courant*, 5 april 2003.

'Rotterdam is geen politieke proeftuin meer', *Het Financieele Dagblad*, 24 mei 2002.

'Rotterdam streng voor migrant', *Het Parool*, 22 april 2002.

'Rotterdam wil burger opvoeden', *Algemeen Dagblad*, 22 april 2002.

'Rotterdam wil inkomen als criterium in huisvestingswet', *ANP*, 30 november 2003.

'Rotterdam: een stad van goud', *Leefbaar Rotterdam*, december 2006.

'Rotterdams program in geest Fortuyn én CDA', *NRC Handelsblad*, 23 april 2002.

'Rotterdamse ambtenaren vatten moed; Harde taal LR valt achteraf toch wel mee', *De Volkskrant*, 24 april 2002.

'Rotterdamse kunst wacht zware tijd', *De Volkskrant*, 2 september 2002.

'Rotterdamse lef', *Rotterdams Dagblad*, 19 september 2002.

'Rotterdamse moslims: coalitieakkoord hoopgevend', *ANP*, 22 april 2002.

'Rotterdamse partijen doen LR niet in de ban', *Volkskrant*, 8 maart 2002.

'Rotterdamse partijen doen LR niet in de ban', *Volkskrant*, 8 maart 2002.

'Rotterdamse raad herdenkt Pim Fortuyn', *ANP*, 8 mei 2002.

'Rotterdamse stem laat trend zien', *De Volkskrant*, 30 april 2002.

'Rotterdamse wethouder De Faria treedt af', *NRC Handelsblad*, 14 januari 2004.

'Ruzie over heidenen en hoofddoeken', *NRC Handelsblad*, 12 maart 2004.

'Scheidend wethouder jaagt Leefbaar raadszaal uit', *ANP*, 25 april 2002.

'Scheidend wethouder jaagt Leefbaar raadszaal uit', *ANP*, 25 april 2002.

'Sluimerend conflict verwoest Leefbaar Rotterdam van binnenuit', *Rotterdams Dagblad*, 20 september 2003.

'Smit mogelijk uit fractie gezet: Leefbaar Rotterdam reageert laaiend op nieuwe politieke blunder raadslid', *Rotterdams Dagblad*, 7 oktober 2002.

'Sörensen fractievoorzitter Leefbaar Rotterdam', *ANP*, 14 mei 2002.

'Sörensen: 'Ze gaan met onze ideeën aan de haal'', *Rotterdams Dagblad*, 12 november 2002.

'Steun college kalft verder af', *Rotterdams Dagblad*, 19 mei 2003.

'Subsidie om huis tot Euro 200.000,- te kopen: 'Leefbaar Rotterdam staat geld over balk smijten toe', *Rotterdams Dagblad*, 12 april 2002.

'Tien verschillen tussen Fortuyns nazaten in Den Haag en Rotterdam', *Rotterdams Dagblad*, 18 oktober 2002.

'Toon van debat over moskeeën zint niet iedereen', *De Volkskrant*, 28 november 2002.

'Tranen en gebed in de fractiekamer van Leefbaar', *Rotterdams Dagblad*, 7 mei 2002.

'Van den Anker nieuwe wethouder Veilig Rotterdam, *ANP*, 23 maart 2004.

'Van Sluis: Haven blijft van gemeente', *ANP*, 22 april 2002.

'Veiligheid en verantwoordelijkheid hoofdmoot college', *ANP*, 22 april 2002.

'Verbod op hoofddoek ambtenaar', *Trouw*, 3 januari 2004.

'Wat bezielt Rotterdam?', *Elsevier*, 6 april 2002.

'Wat bezielt Rotterdam?', *Elsevier*, 6 april 2002.

'Weer niets geleerd', *NRC Handelsblad*, 5 maart 1998.

'Wethouder De Faria treedt af', *ANP*, 13 januari 2004.

'Wethouder Rotterdam wil geen hoge minaretten meer', *ANP*, 26 november 2003.

'Wethouder Veiligheid schroeft ambities terug', *Algemeen Dagblad*, 7 juni 2002.

'Winst lokale partijen is signaal voor landelijke politiek', *ANP*, 5 maart 1998.